

DE HUWELJKSTITEL BIJ DE CHOKWE.

In zijn merkwaardig boek « *Éléments de Droit coutumier nègre* », dat over het negerrecht zooveel nieuwe vergezichten opent, schrijft de Heer Possoz blz. 185/7, 2e al. het volgende: « D'après le R.P. Hulstaert c'est un droit de propriété. » (namelijk het instrumentum of titre de mariage, wat de Chokwe noemen: *chihákó*) - « d'après nous c'est la simple détention du dépositaire. »¹⁾

Dus de vraag is voor ons: Wordt het *chihákó*, bij de Chokwehuwelijken, eigendom van de partij die het ontvangt, of krijgt die partij dat *chihákó* enkel in bewaring?

Wij zijn geneigd te denken dat het *chihákó* overgaat in eigendom.

1° Omdat het *chihákó* als zoodanig niet lang bewaard wordt. Het gaat gauw over in het alledaagsch gebruik. En moet het later bij onvoorziene omstandigheden teruggegeven worden, dan zal men wel iets dergelijks vinden om in de plaats te geven. 2° Het geven en ontvangen van het *chihákó* heeft als corrolarium bij den dood der vrouw « een vergoeden » dat bij de Chokwe geschiedt onder vorm van « *phéphé* » en « *fútó* ». Nu, bij het eischen en aanbrengen van die vergoeding, wordt over het *Chihákó* niet meer gerept door de « schade - lijdende partij ». Ten hoogste brengt de man in herinnering wat hij allemaal als « *upite* » (= bezit, rijkdom) heeft gebracht tijdens zijn huwelijk, om aldus het gemoed zijner schoonouders te stemmen tot grooter genade; doch hij spreekt niet van zijn eigendom dat « bewaard » werd en maakt er ook geen aanspraak op.

3° Voor « wat in bewaring » gegeven werd, hebben de Chokwe geen eigen woord. Ze noemen dit eenvoudig: *upite wa mbála* - andermans goed. Wel bestaat er een woord om te vertalen wat wij « borg » heeten, namelijk « *kápópó* ».

Soms hoort men « *chihákó* » omzetten door « *kápópó* ». Evenwel ten onrechte, meenen we. *Kápópó* *ku mlónka* = van borg spreekt men maar bij palabers. Iemand heeft schuld bij een derde. Als borg geeft hij hem zijn geweer. Zoodra het verschuldigde gebracht is, wordt het geweer teruggegeven. Het « *kápópó* » blijft het eigendom van den schuldenaar.

Maar zoo wordt niet gesproken als het gaat over

het « *chihákó* ». De man die het meisje getrouwd heeft zal niet zeggen: ik heb dit of dat bij uw vader staan in borg of in bewaring. . . Het huwelijk is geen « *mlónka* », geen palaber- of twistzaak.

* * *

Dit bondig betoog vergt eenige opklaring, waarbij dan ook zekere bijkomstige kwesties die er verband mee houden in het kort behandeld worden.

1. Wat verstaan de CHOKWE door « *chihako* » .

« *Chihákó* » is wat M. Possoz heet: instrumentum of titre de mariage of titre de preuve du mariage.

Etymologisch komt het woord *chihákó* van het ww. *ku-hákwila*, applikatieve vorm van *ku-hákula*.

ku-hákula = steunen bij redekaveling, zaak bepleiten. *Ku-hákwila* = iemand steunen, voor hem ten beste spreken, dat men hem die vrouw wier hand hij aanvroeg, toezegge.

Chihako is afgeleid van *chi*, den stam *hak* en den uitgang *o* en beteekent: het voorwerp dat getuigt dat aanvrager gesteund werd opdat hij de verlangde vrouw bekomme. Hadden de voorstanders van het aangevraagde huwelijk hun stem niet laten hooren, dan ware de aanvraag zelf verworpen geworden. Datgene wat de jonge man overhandigt « uit zijn eigen » en we « *chihako* » heeten, is als de bekrachtiging van die gunstige beslissing in den schoot van den familieraad der vrouw. Van nu af aan kan, ten overstaan van haar, geen andere aanvraag nog in aanmerking komen. Die vrouw is niet meer vrij. En de man kan zeggen: het is de « mijne » en dat met al de rechterlijke gevolgen die M. Possoz zoo uitvoerig beschrijft in zijn reeds vermeld werk.

We hebben het geval gekend van een jongen die na het overhandigen van het « *chihako* » (in voorkomend geval was het een « *schoteltje* ») aan de familie der vrouw, zijn meisje bij de Zusters had geplaatst en dan naar het werk was gegaan op den vreemde. Het meisje werd ziek en stierf. De jongen heeft de gebruikelijke vergoedingen moeten betalen aan de familie der vrouw, alhoewel hij beweerde ze nog niet gekend te hebben.

1) CH staat hier voor den klink die anderen TSH schrijven.

Door het overhandigen van dat « chihako-voorwerp » en het aanvaarden daarvan door de familie der vrouw, is deze laatste ten volle geworden « pwo lya ulo » hetgeen beteekent: vrouw van het huwelijk; ook soms « pwo lya ha chifuchi » geheeten (= vrouw van uit het land), dit in tegenstelling met « pwo lya ha chihunda » = vrouw van uit het dorp. « Vrouw van uit het dorp » is onder anderen een nicht langs moederskant, die gegeven wordt aan haar neef, - een slavin die door haar meester afgestaan wordt aan zijn onderdaan of kind, - een vrouw die men erfde en waarvan geen naaste familie meer in leven is. Met zulkdanige vrouwen tot zich te nemen verwerft men geen rechten en neemt men geen verplichtingen op zich, diensvolgens kunnen andermans rechten niet gekrenkt worden en geen verantwoordelijkheid ontstaan. Dit om deze groote eenige reden dat voor het verleenen van de hand van een « vrouw van uit het dorp » geen beraadslaging plaats greep in den familieraad en ook geen « chihako » gegeven werd, met andere woorden « geen huwelijkskontraat » gesloten werd.

We moeten nog hier bij doen aanmerken dat het « chihako » niet bepaald wordt door de familie der vrouw. Het is de man zelf die naar eigen gedacht en zin dit of dat voorwerp overhandigt, hetgeen het eigenlijke « chihako » uitmaakt.

In vroeger tijden was dat « chihako » door den band een « schoteltje of kommetje ». Nu ook een « geringe som geld » of een of meer « ellen stof. »

Zoodra dus de aanvraag naar de hand van een vrouw, uitgaande van een familieraad, ingewilligd wordt door den raad van een andere familie, en het « chihako » dat de eerste familie overhandigt door de tweede wordt aanvaard, is het eigenlijke huwelijkskontraat afgesloten.

Daarna pas wordt door de familie der vrouw bepaald en den man bekend gemaakt wat hij dient te brengen als zijnde het « aanvullend upite » = de huwelijksgiften, geschenken. Dezen staan gansch buiten den eigenlijken huwelijks-titel en zijn bestemd om verdeeld te worden onder de familieleden der vrouw ten teeken van vreugde en voldoening genoten bij het uittrouwen hunner bloedverwante. Uitzonderlijk zal een mannelijk lid gansch het ontvangen « upite » voor zich nemen om zelf op zijn beurt een huwelijk te beredderen. Doorgaans echter worden de « huwelijksgeschenken » verdeeld om de bovenvermelde reden, en ook een beetje uit voorzorg, name-

lijk voor het geval dat die huwelijksgeschenken moeten teruggegeven worden, bij voorbeeld bij scheiding. Waar slechts één persoon al de geschenken ontving en verbruikte, zal het hem, in voorkomend geval, moeilijk zijn die weer bij elkaar te krijgen. Waar ze echter verdeeld werden onder velen, zullen er ook velen zijn om ze weer bij een te brengen. De huwelijksgeschenken die heden ten dage meest gevraagd worden, zijn: geweer, stoffen, deken, schaaap, geld...

M. Possoz, o. c. spreekt van « composition des titres de mariage. » Ik heb de zaak grondig onderzocht en heb niet kunnen bevinden dat over « chihako » - datgeen dus dat het huwelijk wettig maakt voor den klan -, moet « beraadslaagd worden en overeengekomen door les pères juridiques des époux. » Blz. 180; 162.5/

Ik kan dat wel aannemen voor de bijkomende « upite » of geschenken, die door velen begrepen worden onder de benaming: chihako. Doch gansch ten onrechte en tot stichting van verwarring en misgrijpen in de praktijk. Hoogstens kan men, vooraleer kristene huwelijken in te zegenen, veiligheidshalve eischen dat de man ook al de verlangde huwelijks-geschenken drage naar de familie zijner vrouw. Overigens pleit het geenszins voor de goede gesteltenissen van den man tegenover zijn aangetrouwde familie zoo hij draalt en maar uitstelt om die geschenken te bezorgen aan wien ze toekomen.

De voorwerpen die het « upite » uitmaken behoren niet tot de wezenheid van het « chihako », en zijn er geen innerlijke bestanddeelen van. Een trouw in de moderne wereld is trouw, al geschiedt die om 7 of om 11 uren. Zoo ook trouw, vóór den clan, is trouw al wordt « het chihakó » afgeleverd met of zonder « upite ». Men zet er een eer op te trouwen om 11 u. Doorgaans zet de neger er zijn eer op te trouwen met « upite » aan zijn schoonouders.

Samenvattend zou ik het « chihakó » aldus omschrijven: het is dat voorwerp dat, bij wijze van titel, de man geeft en de vrouw aanvaardt, en waardoor het eigenlijk huwelijkskontraat wordt afgesloten.

Dus zoodra dat voorwerp gegeven en aanvaard is, stante pede (d. i. nog vóór het « upite » bepaald is geworden) noemt de man die vrouw « de zijne » met al de rechtsgevolgen in en buiten den clan, als daar zijn:

dat ieder weet van nu af aan dat die man en die

vrouw mogen wettig samenleven en kroost verwekken;

dat zulks bekend is in beide families en clans.

dat hun kinderen wettig zullen zijn.

Het « chihako » is aldus nog als een bevestiging van onderling vertrouwen tusschen beide partijen of families waarbij de ouders der vrouw verhoppen en die van den man beloven, dat de vrouw door den man goed zal onderhouden worden, verzorgd en behandeld; dat hij haar zal verdedigen; dat hij zich verantwoordelijk stelt voor het « kwaad » dat heur zou kunnen overkomen, zooals: verkocht worden door den man, verloren gaan, sterven.

Het « chihako » is de grondslag waarop een huwelijkskontraakt wordt gesloten waarin enkel voorkomen: wederkerige tegemoetkoming, minzaamheid, goedgunstigheid, vriendschap, hoop op nieuw leven tot versterking van den clan.

En dat zoodanig wel de diepere beteekenis is van het « chihákô » bewijst het feit dat waar de man sterft en de kinderlooze vrouw terugkeert naar haar familie, dat « chihako met de voorafgaande en begeleidende upite » worden teruggegeven. *Doch niet, zoo die vrouw moeder werd.*

Blijft ze dan in het dorp van heur man met heur kinderen of gaat ze wonen in dat van heur familie, dan wordt niets teruggevraagd, daar die eisch de kinderen zou treffen en krenken in hun teerste gevoelens en hen doen besluiten dat hun vader en diens familie ze niet beminnen.

Als dusdanig is het « chihákô » iets eenigs in het heidendom. Het mag niet verward worden met wat hebzuchtige menschen er bij kunnen denken, of waarmee ze een zaakje willen maken ten hunnen voordeele.

Zoo beschouwd kan men nog moeilijk aannemen dat het « chihákô » iets is dat in « bewaring » gehouden wordt. Het is als één geworden met het leven in de familie: uit spontanen dank werd het gegeven en uit hoop op leven werd het aanvaard. En het zal maar teruggegeven worden als die dank herroepen wordt en die hoop te niet gedaan.

Dat gebeurt bij scheiding. Maar dan wordt in den regel alles weergegeven: én

chijkiló (= voorwerpen waardoor de vrouw besproken werd), én

chihákô, én

upite, én

kazúndú (= geschenken gebracht bij het afhalen der vrouw en overbrengen naar 's mans dorp), én

mishinga (= geschenkjes langs den weg naar 's mans dorp), én

yónnda (= onderlinge, wederkerige voedselgeschenken tusschen schoonouders en schoonzoon.)

Maar *niets wordt weergegeven bij den dood der vrouw*, hetgeen er op duidt dat alles overging in eigendom. II. Bij den dood der vrouw wordt niet meer herinnerd aan het « chihákô » doch enkel, zooals reeds gezegd, aan de bijkomstigheden, en dat nog maar incidenteel door den weduwnaar.

Ingevolge dat « chihákô » is weliswaar de man, bij het afsterven der vrouw, gehouden tot « goed maken en vergoeden. » De familie verloor een lid; dat verlies is voor hen « schade, » vermindering in hun clanwezen; het treft hen ook in hun gemoed, ze lijden er onder.

En die verplichting van « vergoeden en goed maken » bindt den man om het even nu waar « zijn vrouw » sterft, in of rond zijn huis of dorp, of in het huis of dorp van haar vader. Dat de man alleen « *territorialement responsable* » is « de la tête de la défunte », zooals M. Possoz het beweert (ib. 186, 3°) is voor de Chokwe moeilijk te verdedigen. Zoolang het kontraakt door beide partijen niet werd opgezegd en het « instrumentum » niet werd teruggegeven en aanvaard, blijft de verplichting « tot vergoeden en goed maken » bestaan.

α/ Hij moet vergoeden voor de pijn en het verdriet waarvan hij, zoo niet de oorzaak, dan toch de aanleiding is; - voor de berooving die de familie leed met hem hun dochter te schenken, bij dage en bij nachte, voor zijn nut en voldoening; - voor het zich ontzeggen van den troost van haar werk en haar liefvalligheid.

Al die « hun rechten » op haar hadden ze aan hem voorloopig afgestaan... en nu is ze dood...

Dat moet vergoed worden, en die « vergoeding » wordt geëischt op een toon die geen minzaamheid meer, maar gramschap en bitterheid te kennen geeft.

Het nw. dat al die klein dingen waarvoor moet vergoed worden beduidt, is afgeleid van het ww. ku-ha = geven, in de aanvoegende wijze, tweede persoon, enk. Doch het pers. vnw. viel weg, om nog over te houden: phé. Het nw. is dan phéphé.

Wie het woord « phephe » hoort, weet dat er sprake is van vergoeding bij de dood der vrouw.

De voorwerpen of zaken die vallen onder « phé-

phé » zijn: hier een paar franken, daar een schotel, een kleed, een schap, een deken, enz. Men gaat doorgaans te werk op de volgende wijze:

De boodschapper die de droeve mare naar het dorp der vrouw overbrengt, draagt een eerste voorwerp mee dat zijn geloofwaardigheid moet bewijzen, dat voorwerp heet: katóvó.

De familie trekt dan op naar het dorp waar de vrouw stierf. Vóór het dorp in te gaan houdt men stil: er moet iets gegeven worden. Dan bij het binnengaan: dan vóór de hut der overledene; dan bij het binnentreden der hut; dan bij het wegnemen van het doek dat het gezicht der doode bedekt; dan bij het aanleggen van het buitennachtvuur; dan bij het kappen van den stok waaraan de doode zal weggedragen worden; dan bij het graven van het graf; dan bij het terugkeeren in het dorp.... Telkens moet iets gegeven worden: phé!.. phé!

Maar grimmiger nog klinkt het phé!.. phé!, als men (voor of na de begrafenis), neerzit en den ongelukkigen weduenaar tergt met hem de meest kiesche oogenblikken die hij beleefde met zijn overledene echtgenoot of de handelingen die hij met genoegen bij haar waarnam: voor haar lachen: phe! - Voor haar zingen: phe! - Voor haar dansen: phe! - Voor het kuischen van haar tanden: phe! - Voor haar mooie oogen: phe! - Voor het opmaken van haar haren: phe! - Voor het snijden van haar nagels: phe! - Voor haar werken op het veld: phe! - Voor het stampen van bloem: phe! - Voor het bereiden van uw shima: phe! - Voor het voeden van de kinderen: phe! - Voor het halen van water: phe! En zoo gaat het maar: phe! - Phe! totdat een heele hoop voorwerpen daar liggen.

Dan zeggen de rouwers: laat ons nu wat rusten en ons gemoed tot bedaren komen.

Dan volgt de eisch voor de hoofd- of kapitale vergoeding, waarna alles weer in orde komt en de tijdelijk gestoorde vriendschappelijke betrekkingen weer normaal worden tusschen de twee families.

In vroeger dagen, bij weigering van den weduenaar om te vergoeden, ontaarden die lijkgeploegenheden doorgaans tot bloedig samentreffen = jita.

b) Die kapitale vergoedingen heeten: fúto, enk. lufúto, van ku-fúta = betalen, hier voldoening geven voor gekrenkt recht.

Men zegt dan: fúta múthu mwéswe = geef voldoening voor heel den mensch: dit wil zeggen: door de veel groo- tere zaken van waarde die wé u nu zullen vragen, en

waarvoor ge desnoods jaren tijd hebt om ze ons te brengen, zult ge ons voldoening schenken voor de krenking van ons recht; zult ge goed maken het onhef dat ons trof door het verlies van ons kind; zult ge voldoen voor de vermindering die we leden in ons clanwezen. Het hoofd van onze dochter die heenging is een slaaf waard, breng ons die (vroeger); is ons zooveel geweren waard, breng ons die; is ons een os waard: breng ons die; is ons zooveel ellen stof waard, zooveel schapen...

Is na dagen en soms jaren alle « phéphé en fúto » aangebracht en zoo voldoening geschonken aan de gekrenkten in hun recht, dan wordt met een kap van de bijl in een boom heel de zaak als afgesloten beschouwd. Het « chihákó » is vernietigd en zijn gevolgen uitgewischt. M. Possoz noemt dat: compensation de plein droit entre le titre de mariage et l'indemnité de mort. « Ibid. blz. 186, 3°, a/.

* * *

Bij al deze beschouwingen zien we niet in hoe men het « chihákó » en zelfs de andere bijkomende voorwerpen of waarde-artikels anders zou kunnen beschouwen dan overgegaan zijnde in het eigendom van de uittrouwende familie.

Iets anders ware het, zoo men bij de opsomming der phéphé- en fúto-voorwerpen verklaarde reeds een eerste « vergoeden en goedmaken » te bezitten onder den vorm van vroeger gebrachte « chihákó en bijkomende zaken ». Maar dat gebeurt niet.

Ook denkt men er niet aan die vroeger gebrachte voorwerpen te willen verdubbelen. Het eenige dat in aanmerking kan genomen worden om « vergoeden en goedmaken » genadiger te doen zijn, is het feit dat de man kinderen verwekte bij de overledene en zoo reeds haar familie en clan verrijkte en schadeloos stelde voor de « ondergane wezen- en lid-vermindering. »

We zagen ook niet in dat er een innerlijk verband bestaat tusschen het « chihákó en bijkomende upite » aan den eenen kant, en « phéphé en fúto » aan den anderen kant. En dit om deze reden dat het « chihákó » geschonken werd en beschouwd als een hoopvol bewijs van een wettig huwelijk dat door het wettig verwekken van nieuwe levens families en clans zou versterken. Zoo staat het « chihákó » gericht op het leven met zijn blijde verwachtingen. « Phéphé en fúto » staan gericht op den dood om diens pijnlijke, schadelijke gevolgen te herstellen.

P. A. Delille, O. F. M.
Kasaji.

Het Prefix KU.

A. Oorsprong.

1. Degenen die voorstaan dat de Bantutalen van het Sumerisch afstammen, bevinden dat locatief KU gelijk is aan het Sumerisch suffix KU; « beyond their phonetic oneness, they are also one in function » (Wanger: Zulu grammar, V.I N° 340).

Het verbaal prefix KU heeft in Bantu dezelfde rol als het infix -ag- in het Sumerisch (Id. N° 282).

2. Van Oordt (The Origin of the Bantu) verbindt het Bantu prefix KU met het affix KU of XU van den infinitief in Mongoolsch, en het KU affix dat de werkwoordelijke naamwoorden vormt in de Mandchu talen.

3. Degenen die voorstaan dat de Bantutalen afstammen van de oud Egyptische talen beweren het KU prefix verwant met het wkw. KI-KA-KU: doen, of maken, in die talen (Drexel). Prof. Homburger vergelijkt in « Les formes verbales » de functies der klinkers en medeklinkers in het oud-koptisch met die welke ze hebben in de « langues Nègro-africaines ». Ze bevindt (bl.8) voor de keelklanken K of H: « elles forment les affixes descriptifs c.à.d. des affixes qui donnent des noms verbaux ou des formes participiales. 1. Noms d'actions: infinitifs. En l. bantoues: KU, affixe. -2. Association, signifiant: en une façon, ensemble, en même temps. En langues bantoues: KU: préposition: à, chez, vers les haut. ex. kule: au loin. Ku enda: aller. Enda kulima: va piocher.

B. Gebruik van pref. KU.

Het prefix KU wordt algemeen gebruikt in de Bantutalen. Enkel de taalgroepen van benoorden Kasayi Sankuru kennen het niet;

evenmin het Bushongo (Bukuba) ten zuiden van de Kasayi stroom. Maar hoogerop, het Bubindji, het Tshikete, het Tshisala Mpasu, het Tshilualua, gebruiken KU. Waar KU, infinitief prefix, niet gekend is, worden ook de lokatieven MU-KU-PA niet gebruikt.

Het KU prefix kan voorkomen onder gewijzigden vorm. In de talen met praeprefixen, wordt het UKU, OKU; het kan ook XU of XO of GU worden. In Venda is het U, met akkoord HU. In sommige talen kan het, evenals andere prefixen, wegvallen (cfr. Birtremieux, AEQUATORIA, 1944, bl.1) maar verschijnt weder in de akkoorden van het woord.

C Beteekenissen van pref. KU.

1. Overal wordt het gebruikt als 'prefix van de werkwoordelijke naamwoorden die een daad of hoedanigheid aanduiden (actief of passief) in den noemvorm (forme substantielle des verbes: infinitif présent) t. t. z. de vorm die de handeling weergeeft zonder meer, zonder omstandigheden van plaats, tijd of persoon, zonder bepalingen nopens de daad in zich zelf of nopens de gevoelens van den handelenden persoon.

2. Het woord met prefix KU kan ook een ding aanduiden.

a) Sommige bantutalen gebruiken het prefix KU als nominaal prefix van namen van lichaamsdeelen welke in dubbel bestaan. Slechts eenige woorden dus komen in die klas voor: arm, oog, oor, enz.

Het corresponderende meerv. prefix is MA. Cfr. voor het Mashi: R. Cleire: AEQUATORIA, 1941, N° 3, bl. 47. Voor het Kon-

go: Bittremieux, loc. cit, bl. 108. Soms is MA geplaatst vóór KU, cfr. Werner: The Bantu Languages, bl. 65, waar de schrijfster de klas KU-MA als een overblijfsel van een verloren gegane prefixenklas aangeeft.

b) In andere bantutalen kan het KU-woord dat een daad aanduidt ook de dingen aanduiden die in betrekking staan met die daad.

In Xhosa (J. Laren, Xhosa Grammar, bl. 26: Ukwenza: doen of de daad. Ukufa: ziek zijn of de dood.

In Zulu (Wanger, op. cit. N° 279):

Ukudhla: as verb: eat;

as noun: eating, meal, food, eatables whether cooked, therefore: dish; or raw, therefore: crops.

Ukuhlupeka: as verb: get distressed, miserable, etc.

as noun: misery, trouble, cares.

Die naamwoorden blijven in het meervoud KU.behouden.

KU kan in die talen ook abstrakte namen vormen, lijk elders het pref. BU.

Xhosa (id) Ukufa: being ill, death, illness; Ukulunga: being right. Goodness.

Zulu (Cl. Doke, Zulu Grammar, bl. 60) Ukulunga: Righteousness; Ukuhlakanipha: Wisdom. Cleverness.

Wanger (op. cit. N° 334) beschouwt het pref. KU in die abstrakte woorden als een voorzetsel (locatief) en geeft ervan een dienovereenkomstige vertaling. B. v. -hle: good. Ukuhle: Goodness = in the state of goodness; -nene: kind. Ukunene: in the state of kindness.

Ook in die woorden, blijft KU in het meervoud onveranderd.

3. KU als diminutief prefix.

In Zulu kan dit prefix gebruikt worden als diminutief, doch bijna uitsluitend met woorden die als kern: to (ta) = een ding, een wezen,

hebben, of een samenstelling ervan. (Wanger op. cit. N° 285) Ukunto: een klein ding. — Ukutakazi: een zeer klein ding. — Ukomi (ukuomi): een mot, een kleinigheid.

In het Venda (Van Warmelo, Tshivenda Dictionary, bl. 16) is KU enkel en alleen diminutief prefix: het kan bij alle woorden het eigen prefix vervangen lijk elders KA-TU (Het infinitief prefix is er U, cfr. supra). B. v. Kupida: small piece, from Tshipida: piece. Kutoho: small head, from thoho: head.

De meervoudsvorm ervan is ZWI.

4. KU als voorzetsel (locatief).

In meest alle Bantutalen wordt KU (samen met MU en PA) ook gebruikt als voorzetsel dat geplaatst wordt vóór de naamwoorden (ook de werkw. naamwoorden) die reeds een prefix hebben, om een omstandigheid van plaats of tijd aan te duiden. Het is bijwoord als het bij de werkwoorden geplaatst wordt.

Als voorzetsel bij de naamwoorden beteekent het: waar, wanneer, omwille van, door, sinds, of gelijk het plaatswoord.

Het is de gewoonte dit partikel locatief te noemen; doch daar het ook de tijd kan aanduiden, is de naam niet juist.

Daar dit partikel bij alle naamw. kan gevoegd worden van welke klasse ook; daar het kan geplaatst worden voor een heele groepering van woorden; daar het ook als bijwoord kan dienen, is het onjuist er een klasse-prefix van te maken.

Als «part of speech» is het voorzetsel (preposition) of bijwoord (adverb).

Doch die woorden hebben een wijdere functie dan de voorzetsels in Europeesche talen.

De voorzetsels KU—MU—PA zijn zoodanig verbonden aan hun naamwoorden dat ze ermee één eenheid uitmaken, één concept uitdrukken en samen met het naamw. een plaatswoord vormen.

Dit plaatswoord dan geeft zijn voorzetsel als prefix-akkoord aan de woorden die er mee samen gaan, doch niet verplichtend; het akkoord mag ook gebeuren met het eigen prefix van het naamwoord. De akkoord-verbindingen van het voorzetsel gebeuren enkel met de woorden die er kunnen betrekking op hebben, niet met die welke enkel het naamwoord betreffen.

B. v. in Luba: *Kú bisálú ébí = kú bisálú ékú*: bij deze markten.

Doch, *Kú bisálú ékú binèné kúdiyè úfuminá*: van bij deze groote markten waarvan hij komt. Het hoedanigheidswoord *nene* kan niet terugslaan op de beteekenis van het locatief, enkel op dit van het nw., en kan enkel dezes prefix overnemen, dus niet: *Kú bisálú ékú kúnèné*: bij deze groote markten; doch wel: *kú bisálú ékú kúdí kúnèné*: bij deze markten is het groot = wijd.

Het voorzetsel KU kan, evenals de klassenprefixen, infix of suffix worden.

Het voorzetsel KU heeft dus ook eenige der functies van het klassenprefix: om ervoor een geijkte term te hebben zou een nieuw woord moeten gebruikt worden niet in voege in de grammatica der Europeesche talen.

In « Bantu linguistic Terminology », bl. 140, behoudt men ervoor den term « locative » omdat die woordjes meerendeels de plaats aanduiden, « while mainly indicative of place ». ¹⁾

1) Om eenheid te verkrijgen in de huidige terminologie-chaos der Bantuspraakkunsten ware het nuttig, ook in Congo de voorstellen van het boek: « Bantu linguistic terminology » te volgen. Het is de uitkomst van een « Joint Committee on Grammatical Terminology » in Bantutalen van Hoogeschool-Professors in Zuid-Afrika, voorgelegd door Dr. Cl. Doke, prof. in Bantuleer aan de hoogeschool van Witwatersrand. — Ook zijn schema voor de verdeling van een Bantu-spraakkunst « Outline Grammar of Bantu » is evenzeer aan te raden, mits de noodige aanpassingen in de studie van het wkw, die daar nog steeds op tijdsbepalingen berust. Het volgen van dit schema bezorgt aan iedere waardevolle studie van een Bantu-taal de rijke staatsubsidies voor het drukken in Z. A.

Die locatieven worden geplaatst voor de nw. reeds voorzien van hun eigen prefix; slechts in eenige gevallen vervangt KU het eigen prefix.

B. v. *Kuísú (kú-disú)*: bij het oog, in het gezicht, en vue de.

Kuítú (kú-dítú): bij het bosch, buiten.

Kuikú (kú-díkú): bij den haard.

Kúlú (kú-diúlú): van boven, in de lucht.

Kú tissálú = kuísálú: op de markt.

Daar KU bij de nw. voorzetsel is, en geen prefix, is het aangeduid het te scheiden van het nw., niettegenstaande zijn eenheid met het woord en zijn alliteratieve functie; dat geeft meer klaarheid in de samenstelling van de woorden in den Bantu-volzin. We sluiten natuurlijk uit die weinige woorden waar KU het eigen prefix vervangt; ook de samenstellingen met nw. die in de huidige taal niet meer onafhankelijk gebruikt worden.

Zoo voor Luba:

Kúntú: bij een plaats, een plaats, (ntu: iets)

Kúnsá: bezijden, sur le côté (nsa: de buitenkant)

Kúkálá: aan den boord. *Kúnshi*: onder.

Kúshó: daerna.

Omdat ntu, nsa, kala, nshi, sho, niet meer afzonderlijk gebruikt worden.

Maar: *Kú Mbéló* = vóór het huis. *Kú mpálá*: vóór; *kú nyimà*: achter, na, enz; omdat *mbéló*, *mpálá*, *nyimà*, enz, ook onafhankelijk gebruikt worden.

Vallen natuurlijk buiten den regel, woorden als: *Kúlé*, *kúngá*, *kónsó*, enz. omdat ze niet samengesteld zijn uit ku + een naamw. met verlies van eigen prefix, doch uit Ku + adjektief. *Kuifi* is niet de samentrekking van ku + buifi = bij de nabijheid, maar van ku = adj. -ifi: nabij. Alle adjektieven nemen het prefix. BU om het abstrakte aan te duiden.

Die locatieven als gewone klasse-prefixen

vast te hechten aan de nw. is taalslordigheid en schaadt aan de grammatische duidelijkheid.

De zeltde schrijfregel is toe te passen voor KU als bijwoord gebruikt. B.v. *Kú mbímbi* : sinds ik gezongen heb, of : de plaats waar ik gezongen heb. *Kú vuà Kábúndi* : waar Kabundi was, of : wat aangaat Kabundi, Kab. van zijnen kant. *Quant à Kabundi*.

Ook als KU vóór een klinker komt te staan. B. v. *Ku ávú Kab.* : sinds Kab. gekomen was, of : vanwaar Kab. gekomen was.

Ku akádiyé : waar hij was, of : wat hem aanging.

Ku áfúminiyè : vanwaar hij kwam.

Ku áfúminâyé : langswaar hij ook zal komen.

Ku èndá bántú : waar de menschen naartoe gaan. *Ku èndá bántú (Kú-a enda)* : waar de menschen zullen naartoe gaan, of : wanneer de menschen zullen gaan.

KU bijwoord, gescheiden van zijn werkw., vermijdt de verwarring met KU prefix van infinitief en andere dubbelzinnigheden. B. v. *Túyé kú kútá* : laat ons gaan naar de jacht. *Kúkútá* in één woord heeft een heel andere beteekenis. *Kú kúdímá kuádímiyé kúdi kúmúsámishá* : door het veldwerk dat hij verrichtte is hij ziek geworden. *Kúkúdímá*, in één woord, kan beteekenen: er werken, daar werken.

Het gaat niet op, om de dubbelzinnigheid ten deele te vermijden, in gewoon proza, al maar door de toontekens op de lettergrepen te zetten.

* * *

Proff. Meinhof en Johnston, in hun spraakkunsten van vergelijkende studie der Bantu-talen, ook schrijvers van partikuliere spraakkunsten, geven aan het prefix KU van het wkw. nw. (infinitief) een locatieve beteekenis.

Deze'fde zekerheid- « there is no longer any doubt that the infinitive prefix UKU is iden-

tical with the locative KU » (Meinhof) -waarmee zij dit bevestigen, heeft prof. Wanger in de ontkenning ervan : « there is an essential difference between the c'ass determinative Ku and the prepositional Ku (op. cit. N° 283). De bevestiging dat infinitief KU geen locatief is maar een klasse-prefix lijk de acht andere, steent hij op het volgende bewijs.

De klasse prefixen waren oorspronkelijk nw. ; Mu = een persoon; Mu = een boom; SI = een persoon; een boom, een plaats; KU = een daad; terwijl de locatieven een « relation », een betrekking tot iets aanduiden, een terminus in quo, ad quem, a quo, van plaats of tijd of toestand. Zoo is prefix SI = plaats, en locatief MU = in een plaats. Er is een essentieel verschil tusschen MU = persoon, en MU = in een plaats; tusschen KU = een daad, en KU = bij een plaats. *Ukutenga* is niet te vertalen: to buy (naar het koopen) maar: do buy: de daad « koopen. »

Die zekerheid in het verschil tusschen KU locatief en KU infinitief, laat de schrijver schieten als deze infinitief na een ander wkw. komt te staan: « it is otherwise in conjugation ».

Ten onrechte nochtans.

Hij geeft als voorbeeld: *Ngíya kutenga* : I am going to buy; *Ngívela kutenga* : I am coming from buying; *Ngang'be kutenga* : I had been at buying.

Al de voorbeelden zijn van eenzelfde grammatische soort : de infinitief als bijwoordelijke bepaling van plaats na een wkw. dat een beweging aanduidt. In europeesche talen wordt de relatie tusschen de twee wkw. aangegeven door een bijwoord of voorzetsel aan het tweede wkw. te voegen. Dit kan ook gebeuren in Bantu-talen, maar niet noodzakelijk, zelfs niet gewoonlijk. In Bantu wordt die relatie meer aangeduid door het eerste wkw. in een applicatieve vorm te zetten; de aanduiding der

relatie ligt in het eerste wkw., niet in het tweede. Het applicatief affix moet niet noodzakelijk bij de kern van het wkw. gevoegd worden om dit een applicatieve beteekenis te geven. Nóch bij gemis ervan moet er noodzakelijk bij het volgende wkw., onrechtstreeksch voorwerp of bijwoordelijke bepaling, een voorzetsel gevoegd worden.

De eenvoudige vorm, zonder applicatief affix (-il-el-in-en), doch met een applicatieve beteekenis, is een gewoon verschijnsel als de plaats der woorden of de context geen twijfel toelaten. Hetgeen altijd het geval is voor de plaatsbepalingen die volgen op een wkw. dat beweging aanduidt.

Zoo b.v. in Luba, is Ngiyá nzilá éú = ngiyá kú nzilá éú = ngiyílá nzilá éú = ngiyílá kú nzilá éú: ik kom langs dezen weg. Kúzíbíká díśòśò, is gelijk aan : kúzíbíká mú díśòśò, kúzíbíká díśòśò, of kúzíbíká mú díśòśò : een opening aanvullen. Kúbuíká múshètè, is gelijk aan : kúbuíká mú múshètè, of : kúbuíkílá múshètè, of : kúbuíkílá kú múshètè : een kist toedekken.

Zoo ook : Ngiyá kúdíímá, is gelijk aan : Ngiyá kú kúdíímá, of : ngiyílá kúdíímá, of : Ngiyílá kú kúdíímá : ik ga naar het veldwerk.

Het is ongelegen in het wkw. nw. dat als onrechtstreeksch voorwerp of plaatsbepaling op een ander wkw. volgt, de uitdrukking dezer relatie te zoeken in het tweede wkw. ; ze ligt in het eerste wkw. En het KU prefix van den infinitief volgende op een wkw. dat beweging aanduidt blijft zijn rol behouden van klasse prefix dat de daad aanduidt en niet de plaats. De relatie « plaats » ligt in het eerste wkw. al of niet voorzien van een applicatief affix of van een voorzetsel.

Zet men een voorzetsel na het eerste wkw., dan komt het vóór KU infinitief te staan maar niet in zijn plaats. Ngiyá kú kúdíímá = Ngiyá kúdíímá dat vertaald moet worden

Ngiyá : ik kom van, kúdíímá : het werken.

Dan ook in Zulu :

Ngiya kutenga, is te vertalen : Ngiya = I am going to, kutenga = do buy, ik ga naar het aankopen.

Ngivela kutenga : ngivela = I am coming from, kutenga = do buy : ik kom van het aankopen.

KU als voorzetsel beschouwen in dien infinitief maakt van dit wkw. nw. een naamwoord zonder prefix of een wkw. vorm zonder persoonspronomen, tegen—de imperatief daar gelaten—tegen het eigene van een Bantutaal is.

Een zelfde taalfout vindt men in de studie over de prefixen in Kiluba van S. Peeraer (Kongo-Overzee, IV, 1938, bl. 163 en 165) waar geschreven staat : « de Ku-klasse der infinitieven rangschikken we bij de klasse der lokatieven; waar men onzen infinitief, b.v. ziek zijn, - vélá, weergeeft door kú-vé'lá, moet men vertalen : er ziek zijn, y être malade. (kúvé'lá = múvé'lá = fávé'lá). »

Bij de voorbeelden die hij aangeeft zijn er ook van een wkw. als bepaling volgende op een wkw. dat beweging aanduidt, en waar bovendien het zgz. infinitief wkw. geen infinitief-vorm is, maar de vorm « de daad in verwezenlijking », onze tegenwoordige tijd van den indicatief.

Ngiyá kú Lúvúdi kú-vé'lá muāná : ik kom van de Lubudi waar ziek ligt mijn kind, 3de persoon enkelvoud, met als onderwerp : muāná, dat achteraan komt omdat het wkw. een relatief pronomen voor zich heeft, in casu : het akkoord van het voorzetsel KU.

Het onderwerp van « vela » is niet locatief KU, zooals schrijver aangeeft, maar het woord : muana. Dat KU een akkoord is, komt beter uit als men in den zin, in plaats van Ku Luvudi, de woorden : Kú ditú : uit het bosch, zet. Dat geeft dan : Ngiya ku ditu divela muana -

ngiya ku ditu kuvela muana.

Ten andere moest kuvsla in den zin een infinitief zijn, dan zou KU een hoogen toon hebben, en niet den lagen welke eigen is aan die relatief-pronomina.

D. KU in Lubi-Lubilashi (Tshiluba)

In Lubi-lubilashi wordt KU enkel gebruikt als klasse-prefix van wkw.nw. of als voorzetsel-bijwoord.

Als klasse-prefix beteekent het: de daad, zonder nadere bepaling.

Als voorzetsel: naar, bij, nevens, tegen, tusschen, onder.

Als bijwoord: sinds, totdat, ter oorzaak van, of een van de vorige plaatsbepalingen.

Het kan als akkoord, als infix, of als suffix gebruikt worden; het kan gelegenheid geven tot de gewone demonstratieve, possessieve, en pronominaale woordvormingen.

Klasse-prefix: Kúdí má kuèndè ákú kúbì kútútóndá: zijn slecht veldwerk verveelde ons.

In dien zin is KU klasse-prefix in: kúdí má; possessief akkoord in: kuèndè; demonstratief in: ákú; adjectief akkoord in: Kúbì; pronominaal akkoord 3e pers. enkelv. in Kútútóndá (geen infinitiefprefix).

Kúlú muákú muà kálé, fánshì muáfò muà kálé: in hemel en op aarde bleef alles zooals vroeger. KU is voorzetsel prefix in: Kulu; pronominaal akkoord van het bijwoord Mu—hoe+genitief-partikel a, in: muaku.

Túvuàvuá kúyákú nébè, — túvuàvuá kúkúyá nébè: wé gaan er naartoe samen met u. In Kúyákú is kú: voorzetsel-suffix. In Kúkúyá is Kú: voorzetsel infix. Het is het tweede Ku dat locatief is daar het een lagen toon heeft (het prefix Ku heeft altijd een hoogen toon). Mpányikú mbúzi: wil zoo goed zijn mij een geit te geven. KU als suffix verzacht het bevel.

Kú locatief-suffix wordt ook bij naam-

woorden of hoedanigheidswoorden gebruikt. B. v. Éndà nè bántú kú músòkò — éndà nè bántúkú: ga met de menschen naar het dorp, ga er met de menschen. Mbúzi idikú yà bünzi, mikólèkú, mítékètékú: daar zijn veel geiten, er zijn er sterke en zwakke.

Ku: bijwoord. Kú ngáké ngà máfàndà búlé...: sinds den langen tijd dat ik palmboomen tap. Kú mbáyí: sinds ik wegging. Kú búfikú: sinds den nacht (wkw. onderverstaan). Kú tsházi tshià ngázi èkútàndángánábò: ter oorzaak van een palmrits waren ze aan 't ruzie maken.

In andere Luba dialecten, zooals Luba-Samba, Luba-Sanga, Luba-Hemba, is de klasse KU—MA voor de namen van dubbele lichaamsdeelen blijven bestaan. In Luba-Lubilashi is ze weggefallen; al die woorden hebben hier het prefix DI gekregen (op één na: tshínù: knie). In Tshilubá is het: dibòkó, dikàsà, diáfá, ditshìò, enz: arm, voet, oksel, oor; niet: kuboko, enz.

Evenals in alle talen is de infinitief hier ook naamwoord: het gaan, het koopen, enz. Kúdí má kuèbè kúdí bilémá tètè: uw landbouwen is vol gebreken; maar prefix KU dient niet om namen van dingen te vormen die geen daad behelzen, lijk b. v. in Zulu.

In Luba kan de infinitief van wkw. die een hoedanigheid of een toestand aanduiden ook een abstrakte beteekenis hebben, maar daarnevens bestaat altijd het specifieke woord met prefix BU—MA. B. v. Kúléngélá kuèbè—uw goed zijn—uw goedheid—búléngèlè buèbè. Daarom wordt het prefix BU—MA dat nog vóór alle andere prefixen kan geplaatst worden om de abstraktie aan te duiden, niet vóór het prefix KU gesteld.

Een overblijfsel van KU—BU is gebleven in het woord Kúmwè=búmwè: misschien. Kúmwè wánkwtshilá tshintú: misschien zal

hij iets voor mij nemen.

In Luba geeft prefix KU nooit een diminutief.

In Luba gelijk in andere Bantu-talen kan KU soms veranderen in KA of KO, zonder van functie te verschillen.

B. v. In de afhankelijke zinnen die het doel aanduiden mag de infinitief even goed met KA als met KU beginnen. Mámũ kuángátá muáná è kúmúfikilá = kámúfikilá múnshi muà díbwè: moeder nam het kind om het onder den palmboom te brengen.

Locatief KU, als infix, kan eveneens KA worden: Múbándákũ = múkubándá = múkábá-ndá: er op klimmende.

Ook bij sommige adjektieven komt het voorzetsel KU of KA te staan; KU duidt dan de plaats aan, en KA den tijd. B. v. -le: lang, hoog, diep, ver:

Kúlé: op verren afstand (plaats), ver, loin.-

Kálé: op verren afstand (tijd) vroeger, weleer, jadis.

-bidi: twee, dubbel.

Kúbidi: al twee kanten (plaats)

Kábidi: een tweede maal (tijd).

-mwe: een, enkel.

Kúmwe: op een zelfde plaats (plaats)

Bádiungúzilá kúmwe: verzamelden zich op een zelfde plaats.

Kámwè: aanstonds (tijd).

Múzúké dià kámwè: hij stond aanstonds op.

KU kan KO worden als het gebruikt is als suffix: ook in de samenstellingen: Kúnàyà kuàbò wákábádiúlákò (u): hij misprees hun spel.

Demonstratieven met KU: eko (u), ako (u).

Pronomina met KU: Kókò (u), nkòkó (u), nkòkùmwe, nkàyákò (u), enz.

* * *

In Luba heeft het nominaal prefix KU en locatief-bijwoord KU, een hoogen toon. Als akkoord volgt het de gewone regels welke den toon van die lettergreep beheerschen.

Als suffix heeft KU een toon in tegenstelling met den voorgaanden toon: Kúlámákũ = er bewaren. Múlámèkũ = er bewaard hebbende.

KU suffix trekt het krachtaccent (klemtoon) op de lettergreep die voorafgaat, doch niet als KU rechtstreeks aan de kernsyllabe verbonden is. B. v. Kút wádílábòkò: zij droegen er. Kút wádílákò, kút wálákò: daar dragen. Maar: Kút wákò: er slaan. È kúmúfákò nzòlò: men gaf er hem een kip.

R. Van Caeneghem.
Scheut - Kasayi

LANDBOUWONDERWIJS IN BELGISCH CONGO.

Vroeger hebben we reeds een uiteenzetting uitgegeven van onze opvatting bij dergelijk onderwijs op de Lagere school en op de Normaalafdeeling. ¹⁾

Sindsdien verscheen een speciale brochure « Organisation de l'enseignement agricole » Congo Belge, waardoor aan de vier reeds bestaande Middelbare Landbouwscholen en aan de verschillende Landbouwberoepsscholen, een bepaald programma werd voorgeschreven. Voor iedere inrichting geldt voortaan een vast statuut: aanneming, lesverdeling, methode, personeel en bezoldiging. Daarin ook werd voorzien het oprichten van hoovescholen, van leerangangen tot het vormen van landbouw-onderwijzers, openbare lessenreeksen en volmakingscursussen.

Daar de twee eerst genoemde scholen tamelijk wel bij elkaar behooren, bespreken we die in één groep; de andere groep komt verder in aanmerking.

1. PROGRAMMA.

Ik heb al heel veel kwaad over het voorgeschreven programma gehoord, doch ik heb er nog bitter weinig kritiek over gelezen. Het gaat in Congo zooals in 't Moederland in zake onderwijs: niets wordt meer afkeurend besproken dan een voorgeschreven programma, en niets wordt over het algemeen trouwer gevolgd dan dit programma om reden der inspectie, tot voorbereiding der officieele examens, omwille van den gang der school, uit eisch van de ambtsbroeders, en ook wel een beetje uit gemakzucht. 't Is immers heel wat gemakkelijker te zeggen: wij zijn reeds zoo ver, morgen dit, daarna dat, dan zelf de handen uit de mouwen te steken om nieuwe wegen te banen.

Voegen wij er ook bij, naar de opvatting zelf van den ontwerper van het programma der lagere school voor België, den bekenden pædagog Germain: « Het programma is een wegwijzer », die zelf blijft staan en aan anderen den weg wijst. Men kan dien

weg nu op verschillende wijzen afleggen: met volgeladen kruiwagen, al wandelende, per fiets en per stoomtuig. Bij onze inlandsche leerlingen zal het wel het meeste geval zijn met den vollen kruiwagen, al hijgende en zweetende om er iets in te krijgen, en begrepen te worden. Daar dient rekening mee gehouden.

En voor wat de uitwerking aangaat verklaarde Mr. Germain zelf: « En route, on ne s'arrête pas à toutes les stations, et l'on ne s'y arrête pas de la même façon. Il en est de même d'un programme. On en développe plus longuement certaines parties, si les besoins locaux l'exigent, et l'on passe plus rapidement sur d'autres, s'ils n'offrent guère d'intérêt pour la région. »

In België geldt dus het interpreteren en het adapteren van het programma. Dit zal ook wel de oplossing zijn, voor Congo. Zaken die vermeld worden in hooge woorden en geleerde termen kunnen veelal duidelijker en klaarder, doch heel wat eenvoudiger, worden voorgesteld, en die mogen dus bij eerste lezing niet afschrikken.

Landbouw-ingenieur Alsteen voegde aan bovengemeld citaat van Mr. Germain het volgende toe: « Il ne faut d'ailleurs pas oublier " que la lettre tue, et que seul l'esprit vivifie ". Tout programme, si bien conçu qu'il puisse être, n'est jamais qu'un corps mort. Il appartient au professeur de le vivifier, de lui insuffler une âme, l'âme qui l'anime lui-même, et dont est animé, non seulement l'éducateur d'élite, mais l'éducateur tout court. » Hierin deelt deze Heer volledig de gedachte, die ik voor het landbouw-onderwijs op de lagere school bepleit heb, en die ook voor deze scholen zou moeten gelden.

Het programma voor de Middelbare Landbouwscholen is tamelijk breedvoerig uitgewerkt, per lesjaren ingedeeld, en het vermeldt:

1. vakken tot algemeene vorming en ontwikkeling, waarvan geen enkele stof, buiten die der Belgische lagere school (4 graden) werd opgenomen, en wel om voldoende reden.

1) Zie « Congo » Januari 1938, Mei...Juni 1939.

2. algemeene wetenschappen, die tot basis moeten dienen voor nummer drie, dat is schei- en dierkunde, planten- en natuurkunde.

3. eigenlijke landbouvvakken, teelten, ziekten, veekweek.

De stof der algemeene wetenschappen, en heel zeker de methode, eenig geldend bij dit onderwijs, is die van een goeden vierden graad, zoodat de benaming « Middelbaar » maar betrekkelijk is. In Nederland zou men zoiets bestempelen met M.U.L.L.O. (Meer uitgebreid lager landbouw onderwijs); in Congo gaat ze dōor als E.M.A. (école moyenne d'agriculture).

Na mij in België gedurende 22 jaar onledig te hebben gehouden met gespecialiseerd landbouwonderwijs, in al zijn vormen, van laag tot hoog, heb ik in 1933 zelf een programma opgesteld voor de E.M.A. Kisantu, te dien tijde missieschool; ik had bovendien de kans met dezelfde leerlingen elk jaar een klas hooger op te schuiven, en zoo heb ik met hen de stof van algemeen en technisch onderwijs, voor de vier eerste jaren, persoonlijk uitgewerkt. In het nieuw verschenen programma zijn nog al eenige sporen te ontwaren van mijn eerste poging; ik zou dus wel redenen hebben om dit programma ook te verdedigen, en dit kan ik niet tenzij onder voorbehoud, en dit, gesteund op de opgedane ondervinding.

1° Dit programma bevattelijk uitwerken bij mijn leerlingen heeft mij een inspanning gevraagd, die de gewone krachten te boven gaat. Daar dient bij opgemerkt dat we toen bij een volledig begin stonden, en dat, na twaalf jaar, de leerlingen nu mogelijk wat beter voorbereid zijn bij hun aankomst.

2° Bij veel leerlingen komt er een heele verwarring in den geest. Om maar een paar voorbeelden te geven uit het vak: Rekenen: breuken samentellen en aftrekken, na herleiding tot denzelfden noemer, was er tijdelijk en ten koste van veel moeite in gegaan, doch, als bij een berekening van 12 fr, de som van 8 fr 75 moest worden afgetrokken, vonden de jongens niet beter dan de operatie aldus te beschrijven: 8, 75

$$\begin{array}{r} -12 \\ 8, 75 \end{array}$$

De vierkantsworteltrekking was gekend, doch het grootste procent der klas had er de deeling bij vergeten. Ik geloof niet dat zulks bij mij alleen is voorgevallen. Het fransch spreekwoord zegt: « Qui trop embrasse, mal étreint ».

3° Er bestaat een onevenwichtigheid tusschen de verstandsvermogens der leerlingen; veel memorie weinig redeneerkracht. Wie zich daarin laat beetnemen meent weleens ten onrechte dat de gasten al heel wat op scheut zijn, doch 't was niet anders dan memoriewerk, uiterlijkheid, die, bij gebrek aan logisch verband, ook teloor gaat, en 't is te herdoen. « Veel maten voor niet ».

4° Hoe uitgebreider het programma, en hoe grooter overwicht aan woordenonderricht boven zakenonderwijs gegeven wordt, hoe gevaarlijker om in bovengemeld sukkelstraatje te belanden.

Zoodat mijn besluit is: Als het er maar om gaat de leerlingen wat termen in te pompen, een onderwerp klassikaal voor te dragen met daarbij zijn samenvatting af te pennen of te leeren, dan kunnen we heel wat zaken behandelen zonder al te groote inspanning, en dan zullen wij op een examen ook al passende antwoorden bekomen. Doch wanneer we ons pædagogisch aanpassen aan den aard van ieder vak, wat gewoonlijk intuïtie, logische associatie en beredeneering eischt; als we ons niet laten verleiden door memorie en ook al zucht naar woordkramerie; wanneer we daarbij de bezieling in de vakken willen steken, zoodat de leerlingen met dit alles meelevend, en het als een straf wordt beschouwd wanneer verklaard wordt: « omdat ge 't hier of daar te bont hebt gemaakt, geef ik nu geen les over plant- of dierkunde, wordt die van scheikunde uitgesteld, enz. », dan wordt zulk onderwijs een heele inspanning, en dan mag het programma worden ingekort en vereenvoudigd.

Buitenstaanders hebben nopens programma en uitwerking heel dikwijls eigenaardige gedachten, niet altijd vrij van eigenbelang, en daarom juist is er niet veel waarde aan te hechten.

Zoo iemand zou graag zien dat een landbouwberoepschool ineens een specialisatie wordt in het enten der Hevea. Een ander vraagt de studie der koffiecultuur, de bieënkweek, het maken van « crin de Florence » hoofdzakelijk te verzorgen en er de eerste plaats aan te gunnen.

Ik gaf eens een les in plantkunde, en de bezoeker deed opmerken dat het rekenen heel wat noodzakelijker was, terwijl de inspektie juist het aantal rekenlessen met de helft had doen verminderen. Bij een les over vruchtenteelt (onderwerp, grondbereiding en planting) maakte men de opmerking dat ik niets had gezegd over het gebruik van fruit in het huishouden.

Iemand, die door zijn bediening het anders had moeten weten, deelde mij mede: les goed geven, doch ik weet niet waartoe het dient steeds naar het waarom te vragen. De inlanders hebben maar te doen wat de Blanken voorschrijven, en daarover hebben zij niet te redeneeren!!

Een paar scholen hebben een ander oplossing aan E. M. A. gegeven. De leerlingen moeten eerst den heelen cyclus doorgemaakt hebben van een Middelbare school, met algemeene vorming. Op E. M. A. worden alleen de technische vakken onderwezen gedurende een paar jaren. Is het een goed, is het een kwaad? Daar kunnen de inrichters het best over oordeelen. In elk geval kan ginds meer aan specialisatie gedaan worden.

E. P. A.

't Is de landbouwberoepschool, die daardoor bedoeld is «Ecole Professionnelle d'Agriculture».

Het programma voor deze inrichting is algemeen opgevat, zonder indeeling, zoodat «interpreteeren» en «adapteeren» hier buitengewoon te stade komen, en aan de school meer vrijheid en initiatief wordt overgelaten.

Dit programma vermeldt het volgende.

1. Minimum herhaling van de algemeene wetenschappen, lagere school in Congo (dus tamelijk op laag peil).
2. Eenvoudige begrippen van natuurwetenschappen.
3. Eigenlijke landbouw en veeuitbating.

De E.P.A. is bedoeld als praktische school, waar, zonder veel omhaal en zonder veel belang te hechten aan gewoon algemeen onderwijs, men zich rechtaf tot de werkelijkheid richt, en waar praktische teelten (der streek) en veekweek het voornaamste deel van het programma uitmaken. Deze worden er nagenoeg evengoed uiteengezet en behandeld als voor E. M. A. 't Is geen ingekorte E. M. A., wel een vereenvoudigde. In België zou men dit noemen een lagere landbouwafdeeling of simpelweg een boerenschool, zooals men spreekt over naaischool, muziekschool, kookschool. Het werk, de praktijk neemt er de eerste plaats in, en in de meeste gevallen is dit het uitgangspunt van de aan te leeren theorie. De leeraar in theorie moet dus de leider zijn der praktijk voor zijn vakken, en omgekeerd. Zijn aantal werkuren is dus niet bepaald bij de 20 of 21 lesuren opgesomd op bladzijde 24. Men kan zich doen helpen door inland-

sche onderwijzers, of door niet-onderwijzers, praktische kweekers (teeltoversten), maar nooit mag men er zich door laten vervangen; dit volgt uit de natuur zelf van 't onderwijs in die afdeeling. Ten andere in Congo is het altijd gevaarlijk «met twee man aan één been te knagen»; de gekleurde medehelper zal er wel zijn profijt uit halen, en den een tegen den andere opjagen, om zelf van de brokken te deelen.

Daar het programma algemeen is en feitelijk maar een korte opsomming, valt er niet over te redetwisten, doch hier moet men, voor zijn eigen school, de handen uit de mouwen trekken.

2. METHODE E.M.A. en E.P.A.

Op bl. 2 zijn de algemeene principen van de methode te gebruiken bij landbouw onderwijs opgegeven, die graag door ieder zullen aanvaard worden.

Twee kleine bemerkingsen nochtans:

1. «Toutes les fois que la chose sera possible, et elle le sera presque toujours, pour les cours techniques, on donnera les leçons au champ ou à l'étable».

Ik voor mij zou die onderlijnde woorden maar weggelaten hebben. «Elle le sera presque toujours» misschien wel voor de bureelen te Leopoldstad, maar niet onder de brandende zon in Ubangi! En ik zou juist aan nieuw aangekomen leeraars willen aanraden nooit les in volle zon te geven, want ge moet het duur bekoopen. Hoe meer buiten, hoe beter, doch op bepaalde uren van den dag!

2. Ces conclusions... feront l'objet d'un petit résumé «de préférence sous forme de tableau synthétique». Daar kan geen enkel zwarte wijs uit worden, en 't onderlijnde ware ook best uitgeknipt.

Ieder leeraar zou de principen der methode menigmaal mogen herlezen, en heel zeker degenen die vroeger geen speciale pædagogische vorming hebben ontvangen.

Ik heb hier vóór mij de «Verslagen van het derde Internationaal Congres voor Landbouwonderwijs» 7-13 Aug. 1930, Antwerpen en Luik. Daar wordt op de volgende bladzijden steeds dezelfde wensch herhaald: «een pædagogische vorming te geven aan hoogeschool-gediplomeerden, die onderwijs willen geven»: bl. 150, door P. J. Vandervee, Bestuurder Landbouwschool St. Niklaas-Waas; — bl. 160, door V. Roels, Landbouwleeraar Normalschool Oostakker; — bl. 175, door Mr Paul Evrard, Directeur Landbouwschool Ath; — bl. 176, tot 178 door Mr Van Impe, Leeraar

Landbouwschool Quatrecht; — bl. 185, door S. Alex Callum, Edimburg; — en op bl. 288 nogmaals door P.J. Vandervee.—

De Heer Van Impe vat als 't ware alle wenschen samen in dien zin: « Een scholing in pædagogische wijsbegeerte, psychologie en didactiek is even noodzakelijk als de technische scholing ».

Als dit alles geldt voor Europa, dan is het heel zeker waar voor 't onderwijs in de Kolonie. Zoo er ooit iets van terecht komt, mag men bij den cursus aan de onderwijs-kandidaten-landbouwingenieurs ook een « training » voegen in geduld tot het uiterste, en « strijd » tegen ontmoediging veroorzaakt door ontgoocheling op heel de lijn, want dit staat hen te wachten in hun toekomstige onderwijzers-loopbaan. Hij die het hier schrijft, begint voor de 35^e maal een nieuw schooljaar; waarvan 12 in Congo, die eigenlijk alleen gelden voor de vermelde ontgoocheling.

3. AANTAL KLASDAGEN.

Dit is bepaald op 240 dagen per jaar. Ik meen dat aldus het gewoon namiddagverlof, eens per week, niet als verlof wordt aangezien, anders zou het moeilijk zijn tot 480 halve dagen te komen. Daarom was in België voor de lagere school de duur berekend op 440 halve dagen, en voor de middelbare school op heel wat minder. Ook tijdens de heetste zomerdagen kon, met 's morgens een goei uur langer school te geven, de namiddag ook vrij komen. Daar wordt in Congo natuurlijk geen rekening mede gehouden. 't Is maar om te verklaren dat wij hier juist niet vertroeteld worden.

Gewoonlijk beginnen de klas- of werkuren zoo vroeg mogelijk ± 7 uur, om 's middags ± 2 uur rust te nemen en dan te hernemen tot ± 6 uur 's avonds. 't Zijn lange dagen, én voor leerlingen én voor leeraars.

4. BEZOLDIGING.

Het ligt niet in onze gewoonte als kloosterling-onderwijzer in kwestie geldzaken, toelagen, jaarwedden enz. openlijk eischen te stellen. Wij willen in het voorbijgaan maar aanstippen dat sinds het nieuw statuut in voege is getreden, er heel wat verbeteringen op dit gebied werden ingevoerd. De tijd is dus voorbij dat, zooals o. a. voor het jaar 1939, voor mij aan jaarwedde en bestuursloon eener E.P.A. juist 32 % be-

taald werd van wat in België een dorpsonderwijzer, ongehuwd en met mijn dienstjaren, aldaar ontving om stilletens bij zijn lagere dorpschool te blijven van 8 $\frac{1}{2}$ tot 11 $\frac{1}{2}$ klas te geven, en van 1 $\frac{1}{2}$ tot 4, eveneens om daarna in 't goed seizoen, een wandeling-ske te maken of bij wintertijd, rond de stoof zijn schenen te warmen.

5. ONDERWIJZEND PERSONEEL.

E. M. A. (zie bl. 30 der brochure).

Men onderscheidt:

- a) voor het onderwijs der technische vakken is vereischt een diploma te bezitten afgeleverd door een landbouw-hoogeschool.
- b) voor niet technische vakken weze men onderwijzer of hogeschool gediplomeerde.
Dit wordt nog meer gespecialiseerd op bl. 37:
  1. Leek: landbouwingenieur, of gelijkwaardige landbouwgraad.
  2. Leek: landbouw licentiaat, of gelijkwaardige landbouwgraad.
  3. Kloosterling: a) landbouwingenieur.
b) landbouwlicentiaat.
  4. Andere leeraars.

E. P. A. (zie bl. 38).

1. Leeraars hogeschool gediplomeerden eener middelbare landbouwschool van den hoogerem graad.
2. Andere leeraars.

Op bl. 30 wordt aangemerkt dat het bezit van het diploma van landbouw ingenieur niet vereischt is om op E. P. A. les te geven, maar het past dat de leeraars de pædagogische vorming hebben genoten van een onderwijzer, en dat ze de lessen hebben gevolgd op een middelbare landbouwschool van den hoogerem graad. Ten minste moeten zij een getuigschrift bekomen hebben op een landbouwcursus.

Mag ik zoo vrij zijn te verklaren dat al die zaken heel wat opheldering vragen, en mag ik tevens doen opmerken dat, in heel mijn volgende uiteenzetting, ik alleen het belang van 't onderwijs op 't oog heb en niet het persoonlijk voor- of nadeel van wie ook? Ik wil handelen over zaken en niet over personen.

1. Voor het technisch landbouwonderwijs wordt een hogeschool diploma vereischt. Dat is nog al durven! Het moet heel zeker zeer « geestig » zijn voor een landbouwingenieur, wiens eenige bezigheid

is, elken dag, drie vier uren af te dalen tot het laagste peil der wetenschap om aan onbeholpen inlanders les te geven, en wel zoodanig dat die er iets van meedragen: Wie zal het in die voorwaarde een heelen term volhouden? Of zal hij een gedeelte van de stof door de « andere » leeraars laten geven of zelfs door een inlandschen assistent? In dit geval beantwoordt dit geenszins aan de gestelde vereischte, die door het feit zelf een doode letter wordt. De tijd der Hofmeiers is voorbij. Pædagogisch is het heel zeker niet te verklaren; wel kan men aannemen dat, voor de hoogste klassen, of voor de scholen waar de middelbare afdeeling is vooraf gegaan, hoogeschool gediplomeerden flinke hulp verleen, doch alles zoo maar « op één kam scheren » is niet te begrijpen. Ik denk, dat na herlezing, de opstellers zelf tot een ander gevoelen zijn gekomen, want men heeft er verder aan toegevoegd: gelijkwaardige diplomas, en voor E. P. A. zegt men het uitdrukkelijk dat hoogeschool diploma niet vereischt is.

Een andere moeilijkheid is deze voorwaarde gesteld bij E. P. A., om tot de eerste categorie te komen, te weten het volgen eener Middelbare Landbouwschool van den Hoogeren graad. Waar a. U. b?

Ik meen dat iedereen graag zou willen dat men « paard en man » noeme om te weten of hij de vereischten vervult om werkelijk als landbouwleeraar dienst te doen, en om niet gedeklasseerd te worden, en gevoegd bij de serie « andere leeraars », wier jaarwedde 42 % belooft van die der werkelijk erkende leeraars. Ik laat alle vergelijking weg tusschen hen en de hoogeschool-gediplomeerden. Het is maar recht en redelijk dat deze een bijzondere vergoeding ontvangen, als ze eenmaal er in geplaatst zijn, of er hun hulp verleen door het geven van een beperkt aantal lessen of leergangen.

Ik durf veronderstellen dat men toch nooit zal eischen dat, om in de categorie der leeraars voor E. P. A. te komen, een onderwijzer nog drie à vier jaar les zal volgen op eene middelbare landbouwschool, en dan nog van den « hoogeren graad », die in heel het Vlaamsche land niet bestaat. « A l'impossible nul n'est tenu ».

Onderwijzers met het getuigschrift van landbouwleeraar, en na hun op de landbouwscholen in België, komen hierna in Congo niet eens in aanmerking voor een E. P. A. tenzij op de laatste categorie, die der gedooften. Wat wil men dan eigenlijk?

Wanneer in 1933 beroep werd gedaan op onze Congregatie om onderwijs te geven aan de te stichten Middelbare Landbouwschool te Kisantu, had, in de maand Mei, in mijn tegenwoordigheid, een onderhoud plaats tusschen den Z. E. Br. Adon, algemeen Overste der Broeders van O-L-Vrouw van Lourdes, met de algemeene bestuurders der Landbouw afdeeling, samen met den dienstdoenden bureeloverste, en wel op het Ministerie voor Koloniën. Tijdens dit onderhoud kwam recruiteering van onderwijzend personeel ter sprake, en daar werd verlangd: onderwijzers-diploma met landbouw getuigschrift of diploma. Daar is nooit gesproken geweest over hoogere afdeeling, titels, enz. Ik meen dat om wille van den aard van het onderwijs, van de gewenschte methode, van de geringe ontwikkeling der verstandelijke vermogens bij de leerlingen meer het zwaartepunt dient gelegd op de pædagogische voorbereiding van den leeraar dan op zijn technische bekwaamheid. Ik voeg er zelfs bij dat 1°) de dag waarop iemand de deur der hoogeschool achter zich sluit, hij juist alle technische kennis nog niet in pacht heeft, en daarentegen 2°) dat ook buiten de hoogeschool technische vorming kan gebeuren.

In ieder geval, de « Koninklijke Plaats » en « Kalina » spreken elkaar tegen, en het ware wenschelijk te vernemen welke maatregelen zullen getroffen worden voor de in-dienst-zijnde leeraars zonder diploma van de hoogeschool? Moeten die het werk voortzetten in de afdeeling der « gedeklasseerden »? In een artikel onlangs verschenen in « Æquatoria » kon men lezen dat bij die leeraars het tekort aan technische vorming spoedig werd ingehaald. Op den duur zullen we het allen nog roerend eens worden, doch zoo een vleiende beoordeeling is goedkoop, en 't is « zang » zonder « klank ».

Men heeft den wagen vóór de paarden gespannen. Er zou landbouwonderwijs moeten komen. Men doet met dit doel een oproep; de voorwaarden of vereischten herleidt men tot het eenvoudigste. Iedereen, die er iets van kent en er iets voor voelt, brengt zijn hulp aan; doch eenmaal het pionierswerk gedaan (enkelen zijn er onder bezweken), begint men nu in de bureelen te schiften, te klasseeren en te deklasseeren. Dat is niet logisch en niet zeer edelmoedig. Mr Aisteen schreef in zijn verslag op voormeld Congres 1930:

« Il faut que les chargés de cours soient mis à même de remplir convenablement leur mission par des cours normaux spéciaux d'agriculture bien organisés ».

Tot nu toe hebben de Openbare besturen daar juist niets voor gedaan tenzij komen afkeuren in den persoon van weinig bevoegden, die wel percenten kunnen berekenen, maar die zelf nooit in het vuur hebben gestaan.

Ik heb nog hooren zeggen dat « goede raad duur is »; ehwel, de mijne geef ik gratis; aan de bevoegden nu te oordeelen, of die werkelijk een « goeie » is.

Om tot een bepaalde oplossing te komen, stel ik voor:

1° Alle leeraars van eene E.M.A. moeten een bekwaamheids-getuigschrift bezitten voor het onderwijs.
2° De technische leeraars moeten drager zijn van een getuigschrift afgeleverd door een kolonialen landbouw-normaalleergang.

3° Het is wenschelijk dat sommige technische leeraars een land- of tuinbouw diploma bezitten, afgeleverd door een landbouw hoogeschool. Daarmede zullen zij recht verkrijgen op een hogere vergoeding.

Verklaring.

1. Als geldig bekwaamheids-getuigschrift voor het onderwijs komen in aanmerking:

- a) het getuigschrift van doorgemaakt filosofisch college;
- b) het onderwijzers-diploma, afgeleverd op de Normaalschool, of langs de Middenjury;
- c) het diploma van regent voor de middelbare scholen;
- d) het getuigschrift van een pædagogischen leergang, die wordt ingericht voor land- en tuinbouwkundigen, landbouw-licentiaten of landbouwingenieurs, die geen enkel van de drie hiervoor vermelde diplomas bezitten.

2. De Koloniale normaalleergangen zouden kunnen ingericht worden naar het voorbeeld van dergelijke cursussen voor België, en in den zin der reeds bestaande Koloniale landbouw-leergangen, doch op heel wat hooger peil. Bijzondere regelingen vermelden in hoever land- en tuinbouwkundigen of hoogeschool-gediplomeerden van het volgen dier cursussen geheel of gedeeltelijk ontslagen worden.

Op de af te leggen examens kan men oordeelen of de kandidaten voldoende pædagogische of technische vorming bezitten, zonder daarna over tekort te moeten redekavelen.

Zoo zou toch iedereen weten, reeds van in België, wat van hem geëischt wordt, om met moed de loopbaan in koloniaal landbouwonderwijs aan te

vangen.

Voor E. P. A. zou ik eenvoudig n° 3 weglaten; en vermits alle leeraars ook technisch onderwijs geven, zouden allen dus ook dien normaalleergang moeten volgen.

Diezelfde eisch zou dan ook gesteld zijn voor de leeraars der Normalschool, gelast met de vorming der inlandsche landbouw onderwijzers.

Het is hoog tijd om te besluiten en te regelen. Of blijft men bij het geschreven woord der brochure ?? Even goeie vrienden !

6. DOCUMENTATIE VOOR HET ONDERWIJZEND PERSONEEL.

De oorlog was zeker niet gunstig om praktische documentatie te verspreiden en toch werden in Congo verschillende zeer nuttige artikels gepubliceerd, die menige praktische stof verklaren, dienstig bij het onderwijs (zie o. a. Landbouwkundig Tijdschrift voor Congo, en « Courrier d'Afrique agricole »).

Speciale landbouwboeken, buiten die vroeger vermeld voor de Lagere school verschenen nagenoeg niet, tenzij in A. E. F. « Manuel de l'Éleveur et du Moniteur d'élevage » door L. Malbrant, service de l'Inspection de l'Élevage A. E. F., Brazzaville. Dat is een boekje waar ieder iets aan heeft, niet te breedvoerig, doch vooral praktisch en aangepast aan de Afrikaansche wereld. Ik zou het echter niet aanraden als handboek der leerlingen, noch op E. M. A., noch op E. P. A.

Onlangs kwam van de pers « Notions d'agriculture pour les écoles du Congo ». Ik veronderstel dat het een begin is der heruitgave van « Rudiments d'Agriculture du Congo Belge ». Het eerste gedeelte behandelt « La plante et le sol ». Men heeft moeite aangewend om in de tegenwoordige omstandigheden voor illustratie te zorgen, en het werk is opgevat als « les », min of meer uitgewerkt, en « korte inhoud », zoodat, bij het lezen, dezelfde tekst tweemaal voorkomt. Over het algemeen moet men bestatigen dat « de les » mislukt is; men vindt er noch intuïtie, noch verstandelijke beredeneering, noch praktische toepassing, de drie onmisbare elementen van elke les. De serie vragen, die na elke les komen, verraden heel den aard der methode. Een mislukte poging; men had zich veel beter gehouden bij tekstopgave, want met wat aanpassing en illustratie kon van « Rudiments

d'Agriculture» heel wat beters gemaakt worden, zonder al te groote inspanning.

Dat de schrijvers eens het boek « West African Botany » door F. R. Irvine, Oxford - University Press, ter hand nemen, en de methode nagaan waarop « Plantkunde » voor warme landen daar verwerkt wordt. Hetzelfde vindt men ook in « Agricultural Lessons ». Vooral in dit laatste kan men te weten komen dat heel wat praktischer toepassingen op een botanische les kunnen volgen dan het beantwoorden van algemeene vragen.

In tegenstelling met wat de inspectie heeft neergepend, verklaar ik dat de studie der plant niet kan gebeuren dan met behulp van botanische benamingen; doch die studie aanvatten alleen omwille dier benamingen is verkeerd, en 't is jammer hier hoofdzakelijk het geval.

7. AANTAL SCHOLEN EN HUN WERKTERREIN.

Tot heden heeft men zich beperkt tot vier Middellbare Landbouwscholen. Naar de evenredige verdeling is dat één voor twee Provinciën.

Mag ik doen opmerken dat die indeeling, die beperking weinig gelukkig is gekozen? Om de Provinciën aan te duiden, die tot elkaar behooren, heeft men de lijnen getrokken van hoog naar laag, zoodat de Soedaneezen aan de monding verblijvend van Mbo-mu en Uele samen gaan studeeren met de Bakongo van de kuststreek van Banana, terwijl hun rasgenooten de Abandiya en de Azande gestuurd worden naar den « drogen » Ituri. Aan de Inkisi en te Bunia moeten die nu de studie gaan doormaken van de hoofdcultuur hunner streek; de katoenteelt. 't Is al te treurig om verder te bespreken.

Aleen om jaarlijks met verlof te gaan hebben ze telkens een reis te maken, gelijkstaande met den « toer van Europa ». Weldra worden het « globetrotters » op de kosten van het Goevernement. Dat men niet meer moet verwachten van dergelijk rondreizende lieden nog boerkens of kweekers te maken, die zich later in hun streek zullen vestigen, moet niemand verwonderen. Eens bevestigde men mij dat die « mannen » zich te ch zoo gemakkelijk « gewenden » aan het nieuw « midden »; waarop ik liet a-nmerken dat zij zich maar al te gemakkelijk « ontwennen » aan hun « oud natuurlijk midden », waar ze later toch terug zouden moeten werkzaam worden!

Hoe dichter de school bij huis, en hoe minder de

stammen dooreen gemengd, hoe beter.

8. WAT HEBBEN DIE SCHOLEN TOT NU TOE GEGEVEN?

Bij het eindigen der landbouw-avondcursussen voor lagere en gewestelijke landbouwscholen in België, en van de tijdelijke leergangen in tuinbouw, spraken onze jonge boeren, tuiniers of bloemisten, die hun getuigschrift hadden verworven, ons gewoonlijk aan in deze voege: « Om onzen dank te betoonen aan de heeren leeraars, zullen wij op onze velden, op de hoeve, in den stal, in tuin of in bloemenserre aan eenieder laten zien dat we die lessen niet nutteloos hebben gevolgd »; en gewoonlijk was het zoo ook, en bij menig bezoek mijner oud-leerlingen kon ik bestatigen dat ze woord hadden gehouden. Ze hadden de school verlaten als « betere boer, bekwamer tuinier, flinker bloemist » en allen met een grooter hart en meer liefde voor den landbouwersstiel. Dit ook te bekomen in Congo was steeds onze betrachting, maar we moeten het bekennen—en we hebben de jaren om ons niet voor de eerste ontgoocheling te ontmoedigen—noch op de E. M. A., noch op de E. P. A., kwamen we ooit tot dit resultaat en ik meen wel dat ook anderen niet beter lukten dan wij. Het aantal oud-leerlingen dier afdeelingen in Congo, die zich een weg hebben gebaad tot eigen landbouwer of groentekweker, kan op de vingers geteld worden, en dan nog wel op één hand.

Gediplomeerden van de E. M. A. worden assistenten, bedienden, propagandisten, die aan anderen voorschrijven wat en wanneer iets te doen is, doch die zich wel zullen wachten zelf hun handen vuil te maken. Hun grootste bekommernis was destijds vooraf te weten welk kostuum ze zouden krijgen, en of ze schoenen of pantoffels zouden dragen.

Nu, als ze hun dienst als assistent goed doen, dan heeft het toch zijn voordeel en zijn ze nuttig, maar de hoop om in Congo daar flinke kweekers, praktische boeren van te maken, zal in de eerste jaren nog niet worden verwezenlijkt.

De afgestudeerden van E. P. A. worden allen verplichtend in dienst gesteld van Staat, of van de Maatschappij die tusschen kwam in de onkosten. Daar moeten ze minstens drie jaar werkzaam zijn als landbouw-monitoren, propagandisten, helpers van den plaatselijken agent. Hier ook doen sommige elementen besten dienst, maar zelfstandige boeren groeien er tot nu toe niet uit, en dat is te betreuren.

Naast de goede elementen, die werkelijk dienstig zijn, moeten we vaststellen dat er langs de baan heel wat misloopenen zijn, die hun studies niet beëindigen, die hun werk verlaten om in andere diensten opgenomen te worden als bediende, als klerk, grefier, of die eenvoudig naar hun dorp terugkeeren, om er hun brood in ledigheid te eten.

Waarom dit alles toe te schrijven ?

Tusschen pot en pint en aan de koffietafel is daar spoedig antwoord op gevonden :

- 1°) de missie stuurt te weinig goede elementen ;
- 2°) die of gene leeraar is te gemakkelijk, ofwel niet genoeg of te veel eischend ;
- 3°) de leeraars bekommeren zich alleen om de studie ; de moreele vorming wordt uit het oog verloren (juist alsof al die menschen ook geen verantwoordelijkheidsgevoel hadden ?)

Heeft men wel eens nagedacht uit welk midden die leerlingen zijn gekomen ? Zegde de oude heer ingenieur Paul De Vuyst niet voortdurend « de familiale opvoeding is de grondsteen van heel de latere vorming » ? Komen daarbij de meeste leerlingen, tijdens hun studiejaren, niet tot het begin der puberteits-crisis, die van de eenen droomers, lamlendigen, suffers maakt, terwijl anderen ontgroeien tot wilde ontembare brakken, en anderen nog tot misnoegden, ontevreden, opstandelingen ? Opvoeden is werken met levend materiaal, en dit laat zich zoo maar niet fatsoeneeren naar een andermans opvatting.

Men moet dus niet verwachten dat, na drie- vier jaar schoolloopen, de afgestudeerden zich allen zullen voordoen als zoete lieve krullebollekens, met fijne maniertjes, verstandig en gediensig. Ik verzeker U dat we andere katten te geeselen kregen.

Er zijn erbij die te weinig onderlegd of voorbereid

zijn, om met vrucht het onderwijs te volgen; anderen, die voor gedrag tekort schoten, om op een Normalschool of Klerkschool terecht te komen. Daarna hebben ze de kans beproefd op de « boerenschool » hun weg te banen, maar gemeenlijk komen die daar ook niet tot een goed einde.

Sommige leerlingen zoeken vóór het voleindigen hunner studies van de school af te geraken, omdat ze best weten dat ze in andere bedieningen veelal beter betaald worden (Dit is ongelukkig ook het geval op de Normalschool).

Dat er gasten zijn die het te hoog in den bol krijgen, en zich te geleerd achten om nog een hak of mes in de handen te nemen moet niemand verwonderen. Beproof het maar eens uw tafelboy te gelasten met het onderhoud van de wegen. Of als de « moke » een paar keer de witte voorschoot heeft mogen aandoen, zie hoe hij dan met tegenzin terugkeert naar de keuken om de potten en pannen netjes te maken.

Terloops vernam ik eens dat men erover nadacht of het oogenblik nog niet zou aangebroken zijn voor hooger landbouwonderwijs aan de inlanders ? De beschaving moet toch gebeuren van hoog naar laag ! Vroeger heb ik reeds vermeld dit principieel niet te deelen, en ik meen dat de millioenen anders kunnen gebruikt worden. De ondervinding opgedaan bij E.M.A. en E.P.A. bewijzen, dat om praktische kweekers te vormen, de weg elders moet gezocht worden. En dat meent waarschijnlijk ook het hoogste gezag in Congo, dat tegenwoordig meer over heeft voor het inrichten van hoovescholen en van praktisch lager landbouwonderwijs rechtstreeks bij den inlander, kweeker en veehouder. Daarover hebben wij het in onze volgende uiteenzetting.

Br. Lacops - M. (V. Roels)
Molegbe (Ubangi).

Het Bantoe Koppelwoordje - A.

In onze prefixenstudie¹⁾ kwam, onvermijdelijk, ook het koppelwoordje - α te berde. C.Meinhof (Grundzüge einer vergl. Grammatik der Bantuspr. Berlijn, 1906) heet het: *genitief partikel*. En hij waarschuwt overigens dat er in het Bantoe geen eigenlijke voorzetsels bestaan. Mgr.A. De Clercq zaliger, voor het Luba, noemde het: *genitief-destinatief*.

Welken naam men ook verkieze, dit algemeen-bantoesch zindeeltje opvatten als de zuivere weerga van ons nederl. «van», kan voor den beginnening de zaak vergemakkelijken (meent Meinhof o.c. p.29), maar brengt verder onontwarbare moeilijkheden mede (evenals alle misopvatting, niet het minst in taalkunde. L.B.): zoo immers zal men nooit inzien hoe b.v. zulk een «genitief» «onderwerp» kan worden... In werkelijkheid is het koppelwoordje werkwoordelijk van beteekenis en de «genitieve» zinswending een betrekkelijk voorstel, b.v. Swaheli: visu via mzungu, wat men gewoonlijk vertaalt: de messen van den Blanke. Doch daarmee is niet alles gezegd: door - α met het pronomen conjunctum (zooals in de vervoeging) wordt immers uitgedrukt dat deze messen van den Blanke zijn: dus eigenlijk: messen die - toebehooren aan den Blanke. Evenzoo, in ons Kikongo: bima met een betrekkelijke (genitieve) bepaling: bia 'dia (bi-a kudia), dingen die-zijn-van het eten... om te eten, die tot het eten behooren; vandaar, met weglating van bima, en zelfstandig genomen, desgevallend als onderwerp of als voorwerp, ons bi'dia (bia kudia), spijzen, kost.

Soortgelijke gevallen komen voor met zelfstandige bezittelijke vormen, die niet onmiddellijk op het beheerschte naamwoord volgen. (Voorbeelden van mij: waku nkanda, jouw brief, waku,... de jouwe,... eigenlijk: (die) welke is-van-jou).

De werkwoordelijke beteekenis van α , «zijn met», «hebben» wordt duidelijk belicht door de eigenaardige Sundi-zinswending: met het persoonlijk pronominaal u+ α , b. v. baboso (onderverstaan mutu) wa phu (mutu) wa phu, allen (mensch) hij-met een hoed (mensch) hij-met een hoed, d. w. z. elk met een hoed op; wa phu hoeft zelfs niet herhaald. De naburige Bavungani zeggen: mutu u phu, nl. u <na. In het Sundi zegt men nog, ook onpersoonlijk: na phu, kivungani i of yi phu.

Dat het koppelwoordje -a in den grond werkwoordelijk is, blijkt eindelijk nog uit de volkomene synonymie van kua, in ons kimbalala en in andere dialekten, (<ku-+a, plaats of richting die-is-van of voor: naar, bij, door), en anderzijds: ons kivungani kudi of kudi (<ku-+ww. -di of -idi), gewestelijk kuna of kuena (<ku-+ww.-na of -ina), Woyo kuke (<ku-+afgekort perfectum kele, van 'kala, zijn). Dus is kua eigenlijk zooveel als ku-di, ku-na, ku-ke...: (daar) waar is... Evenzoo, mutatis mutandis, met de andere prefixen van plaats: va, vadi, vena,... waarop..., mu, mua, mudi, muna..., waarin...; alsook in het Luba, kua en kudi enz...

* * *

E. P. Tastevin, leeraar aan het Institut Catholique te Parijs, houdt er een heel ander stelsel op na, hetwelk gepaard gaat met zijne theorie over het «bepaald lidwoord» in

1) *Æquatoria*, 1943-44.

het bantoe. In de mooie monografie over de bevolking van Huila (in Angola) schrijft hij: « Je me suis permis d'adopter pour l'écriture des mots africains le système qui me paraît être le seul rationnel et le seul capable de rendre exactement la pensée de l'indigène, en séparant les *articles* et les *prépositions* des noms, des verbes et des pronoms ». ²⁾

Tusschen haakjes gezegd: Vanaf de jaren 1880 hebben P. Tastevin's confraters, Alex. de Vissecq, Marichelle, e. a., in hun « Fiote », 'Vili of kisi Luangu (westelijk Kikongo), het prefix gescheiden van de woordkern, b. v.: ki lunzi: de / ziel. De « vondst » echter van P. Tastevin — volgens zijn eigenhandig schrijven, doch met *mijn* onderstreping der grootste nieuwigheden — bestaat hoofdzakelijk hierin:

« 1) les soi-disant préfixes nominaux sont des *pronoms* faisant fonction d'articles définis: il faut toujours les traduire par *le, la, les*;

2) les noms bantous sont en principe toujours précédés de l'article de catégorie (onze klasseprefixen en een heele boel andere), pourtant il y a des exceptions nombreuses;

3) ces noms se composent toujours d'un radical formé d'une consonne et d'une voyelle, et quelquefois d'une simple voyelle, par suite de la chute de la consonne primitive ('t kan zijn, maar...?);

4) en général, à ce radical nominal s'ajoute un *pronom suffixé*... faisant partie intégrante du nom;

5) - en hier is 't dat de kat te koore gaat - la *préposition* « de », qui réunit dans plusieurs langues, deux noms, ou un pronom et un nom, dont l'un est régi par l'autre, *ne s'exprime pas*

2) Mission Rohan-Chabot, Tome V, La Tribu des Va-Nyaneka, (door PP. Lang miss. en Tastevin prof. beiden van de Congr. v. d. H. Geest) Corbeil 1938, blz. VI.

en bantou: par contre, à la place qu'elle devait occuper, le bantou emploie (niet een kopelwoordje of zoo iets, maar :) un pronom qu'on pourrait appeler « pronom de rappel ». Ce pronom est tantôt la répétition de l'article de catégorie, tantôt le *pronom* « celui », seul ou combiné avec le *pronom* susdit: *lia, kia, na, ia* etc.. » Anders gezegd: ons -a is zelf reeds een voornaamwoord; het zijn allemaal (o.c.p. VIII) « des pronoms simples ou composés de la 3e personne: *Zambi a/m/pungu* (ons *Nzambi (a) mphungu*) = Dieu celui le Fort. »

Vooral in Oost- en Zuid-Afrika komt daar nog bij: het gebruik der volle oude prefixen, die P.T. « articles composés » noemt, zooals b. v. in het Nyaneka: *omu, ova, olu, otyi*, enz.: *o/mu/kongo* = celui/le/ chasseur (jager), *o/u/ta* = celui/le/arc (boog). Zelfs heeft men daar soms « trois éléments formant l'article de catégorie: *o/tyi/m/bua, ce/lui/le/chien* » wij zouden zeggen: een oud klasseprefix, b. v. *otyi*- (ons *ki*-) én een tweede prefix *n*-.

Daar heb je dus wat Steller noemt (o.c.) « une innovation dans la linguistique africaine », zooiets als een tooverformule van *Sésame-ouvert*, die ons in een oogwenk de diepste geheimen der « pensée indigène » moet ontsluiëren, zonder dat we ons nog verder storen aan klem of aan toonhoogte, aan de eigenlijke kern of aan affixen: *Búnzi* b. v., een Aard- en Regengenie in de kuststreek en in Mayo-mbe, zou beteekenen (al is het woord van de *di-ma*-klasse) woordje voor woordje: *Bu/n zi* = Celle/ (de) l'eau, vgl. *zi* in *ma-zi*, water (!). Ons *kindöki* zou ik, heel natuurlijk, afleiden van een ww. 'lõka, eid. -loza enz., mits prefigeering van *ki*- en *n*- (*nl = nd*) *lok* + *i* (als bij een nomen agentis): *mis ! ..* het moet zijn: „ « *ki/n do-pronomen ki = ce/la* (de) *force-cela = li/ku/n du, car do = du, fot-*

ce magique.... En ons α -tje dan, tusschen twee zelfstandigheidswoorden? Volgens P.T. zou het niets anders zijn dan een schier overbodig voornaamwoordje; hetgeen we beslist tegenspreken.

* * *

We zeiden reeds dat ons koppelwoordje algemeen-bantoe (en ook wel oer-bantoe) is: van N. tot Z., van O. tot W. Toch wordt het soms door een ander gelijkgeldend partikel vervangen. Aldus in het Konde (Nyasa), wanneer het gaat om een vernaamwoordelijk « genitief », b. v. unosoni (u-na-isoni) een-van-schaamte) een- heeft -schaamte: -na vervangt dan α (Meinhof, l. c.)³⁾

Dit doet me denken aan het Kezia (Lukonye): Ma neke Yezu Ma neke Se, de Moeder van Jezus is de Moeder van ons; -ne- is, bij de Basia, het persoonlijk pronominaal-prefix, en -ke het koppelwoordje, zooals in zina leke zie, de naam die-van je. Bij de Basa of Basakata heeft men evenzoo ne-, maar het koppelwoordje is -se: nese me, die-van mij, nese se, die-van ons. N.B. dat « persoonlijk » na, ne, kunnen wij terugvinden o.m. in ons zelfstandig persoonlijk voornaamwoord na = nya = nyandi, hij, zij.

Tot zelfs in het verminkte Kikongo ofte kileta, staatstaaltje, heeft men het koppelwoordje na, maar dan onveranderlijk na een enkelv. of een meerv. van gelijk welke klasse: hetzelfde na dat tevens, ook in goed Kikongo, « en » en « met » beteekent: (schrik niet, lezer!!) nzo na mono, het huis van mij, in petit-nègre: la case pour moi, ofwel: de hut met mij.

Dat koppe woordje is vermoedelijk niets anders dan een zeer misbruikte -na-vorm,

weerga van -a (zie boven u-na). Dezelfde vorm, naast -ina en -ena, voor « zijn », is genoeg bekend. Verder is dat woordje te vergelijken met ons vereerend prefix Na- of Ne-, b. v. Naköngo, eld. Neköngo (of nog Maköngo) Heer Kongo. En zelfs met het oeroude inleidend woordje bij beeldwoorden, b. v. na thue^a! (en 't is) spierwit!

Naast na heeft het kileta ook het even onveranderlijke ya: (nogmaals, schrik niet!) bu-ala ya nge, het dorp van je. Hoe is dit koppelwoordje te verklaren? Ongetwijfeld gaat het terug op α -, terwijl het onzijdige i-,y-, misbruikt wordt als eenheidsvoornaamwoordje: vgl. ikele, ik, jij, enz.; die, dat, er, daar is, of... zijn (evenals in het lingala het persoonlijke a-, in adzali); en de ongewijzigde demonstratieven yayi, yina, deze, gene...

Welnu, ook dit i-tje is, in goede taal, tevens voegwoordelijk: i, ye, yi, ayi, syn. na, eld. ne. Werkwoordelijk beteekent het « het is » zonder onderscheid van onderwerp; vgl. in mayombsch Kik.: yeka 'fua, nu is 't sterven. We vinden het terug b.v. in de vervoeging van het Woyo-werkwoord: b'ivonda, waarvoor wij zeggen: bamvonda < ba-na-vonda, ze doodden; dus -i = -na, in andere talen -i = li > -di of idi. En i schijnt niet vreemd te zijn aan de zeer oude naamwoordenklasse ini-, in-, n-n-, noch aan het pronomem conjunctum van den 1° persoon enkv. in-, ndi-, n-.

Een andere vraag die we hier in 't midden laten: heeft ka wellicht niet dezelfde betekenissen: koppelwoord - voegwoord - werkwoord...? Doch komen we liever terug op ons koppelwoordje a-, meer bijzonder in het Kikongo.

* * *

In den regel: Zooals het werkwoord het (prominaal) prefix overneemt van het nomen regens, evenzoo de α -bepaling, de-

3) Ook meerdere Mongo-dialekten hebben -na in plaats van -a, terwijl nog elders -ka gebruikt wordt. (G. H.)

welke trouwens ook werkwoordachtig is:
— hetzij een zelfstandig naamwoord: *dimëme*
dia *Tâta*, het schaap dit-van Vader;

ook een hoedanigheidsnaamw: *dia ññëne*,
dia mböte, een groot, flink;

of een naamwoordelijk telwoord, zij het dan
een der zes eerste (voornaamwoordelijke) ge-
tallen: *di'etatu* (e=edi-) zooals bij Bentley,
e. a., *dia ñtatu* (*di ñtátu* bij ons) dat van
derden rang, het derde;

of een werkwoord in den noemvorm: *dia*
'vönda (<*kuvonda*) dat-om te dooden;
— hetzij een der zes persoonlijke voornaam-
woorden, met het koppelwoordje versmolten
tot « bezittelijke » vormen:

-ama (of -ame, *ami*, *eld.* -amo, -amu)

d.i. -a *menu* (-a *minu*, -a *mono*, -a
munu) van mij

-aku... van je,

-andi, d.i. -a *nyandi*, van hem, van haar,

-etu, d.i. -a *betu* (*ba-itu*) van ons,

-enu, d.i. -a *benu* (*ba-inu*) van jullie,

-au, d.i. -a *bau*, van hen, van ze.

In alle Bantoe-talen, nu, zijn er uitzonde-
ringen op den regel van het « akkoord ». Aldus:
1° In gansch het Kikongo-gebied (voor zoo-
verre ik weet) zijn er slechts twee klasse-
prefixen, nl. MU- (van MU-BA en MU-MI-)
en N- die, pronominaal, gewijzigd zijn, resp.
tot U- (of W-), en I- (of Y-): juist deze
pronominaal-prefixen worden weggelaten on-
middellijk voor het koppelwoordje -a

b.v. *muân'a mböte*, een goed kind, *ñti*
a mabáya, een boom voor planken, *nzö a*
Nzāmbi, huis van God; dus niet *wa noch*
ya; maar wel: *wāku muāna*, jouw kind,
met w- omdat de a- bepaling het bepaalde
woord voorafgaat; *ñti bēne wa mabáya*
de boom die-daar voor planken, met w- omdat
het bepalend -a van het bepaalde woord
gescheiden is (door *bene*);

doch weer: *nzo ëtu a Nzāmbi*, b.v. ons
huis Gods, niet: *ya Nzāmbi*, omdat het be-
zittelijk voornaamwoord om zoo te zeggen
één is met het daardoor bepaalde naamwoord,
en onder eenzelfde hoofdklemtoon valt.
2° In de midden-dialecten van Mayombe,
en in het Kimphangu (boven de Nkisi-rivier)
wordt bovendien het koppelwoordje -a zelf,
behalve in de bezittelijke voornaamwoorden,
onderverstaan: *dimëme di Tâta*, *di ññë-*
ne, enz...; *muāna mböte*; *ñti mabá-*
ya; *ñti bēne u mabáya*; *nzö Nzāmbi*...

En dit is weer een bewijs, hoe de taal
soms onlogisch is: vermits ze, in voornoemde
gewestspraken, toegeeft aan een neiging van
phonetischen aard, om eender welken slot-
klinker a te laten afslijten na u of i (vgl. *di-*
ādi (a), *riet*, *'tūngu* (a), gebouwd worden),
ten nadeele der gezonde semantiek.

Vandaar ook, in Mayombe, het heerschend
misverstand, als zou een naamwoordelijke
bepaling geschieden door middel van het
pronominaal prefix-zonder-meer, of zelfs (met
een Mu-of N- naamwoord) door loutere bij-
stelling. De waarheid is, dat met of zonder
het pronominaal-prefix het koppelwoordje -a
wordt aan gevoeld en onderverstaan: het-
geen overigens duidelijk wordt, wanneer men
beide woorden, bepaald en bepalend, van el-
kander scheidt, al was 't maar door een kuch-
je of door een pauze. Woorden als (-a)
mböte, goed, (-a) *mbĩmbi*, slecht, (-a) *wō-*
mbo, veel, (-a) *nthete* (May. *thēte*),
eerste, zijn dan ook geen « bijvoeglijke naam-
woorden », uiteraard « adjectiva », doch ban-
toe-spraakkundig gesproken, ' wis en wel:
zelfstandige naamwoorden, voorafgegaan
door-a).

Sommige Blanken, waaronder zielzorgers,
zijn zoodanig « voor de vereenvoudiging », dat
ze bij de inlandsche naambepalingen niet al-

leen het koppelwoordje α weglaten (zie boven) maar ook alle pronominaal-prefix wat erbij behoort: zoo klinkt het immers als een voornaam en een familienaam, net als in Europa!... Ik spreek niet van echte inlandsche voornamen, zooals Tsäkala Manänga: Tsäkala is een khimba-voornaam; maar het is onzin *Ländu Mangüka, Malönda Phuati* enz., te zeggen, in plaats van: *Ländu di (a Mangüka (M. is haar vader) Malönda ma Phuäti M. van Phuati (M. Phuatiszon.)*

Een andere misopvatting, die ik elders reeds heb aangeklaagd, bij Laman ten uiterste gedreven (zie zijn *Dictionnaire Kikongo-Français*, Brussel, 1936), is die welke van alle α -bepalingen (dus niet enkel van hoedanigheidsnaamwoorden) « adjectieven » maakt: *-ambote*, goed, *-ambi*, slecht, *-angolo* sterk, *-amputu*, europeesch, *-anzambi*, goddelijk, enz. enz. Dit is ten minste wat ik noem: konsekwent zijn in de dwaling.

* * *

In zekere aspecten der vervoeging: *ndiasūmbidi*, (of: *ú*), een tijd geleden kocht ik, *ndiasūmba*, ik ben gekocht-hebbend, *ndiasūmba*, dat ik koope... staat insgelijks — of is gewestelijk weggevallen — een kleine α -oorspronkelijk misschien dezelfde als het koppelwoordje α .

Wat voor deze eenzelligheid pleit, is dat in de gewestspraken waar het koppelwoordje α -verzwegen wordt, ook dit hulpwerkwoordelijk α -achterwege blijft. Dit samentreffen kan echter (zooals gezegd) een voldoende verklaring vinden in een onlogische gemakzucht, dewelke geen onderscheid maakt tusschen de verschillende α 's na een half-klinker, hetzij die van het koppelwoordje, hetzij die van het hulpwerkwoordje, b.v. *ndiasūmba*, hetzij ook in den Kikongo-uitgang *-ia*

en *-ua* (zie boven).

Er is nog een tweede feit. Het voltooide aspekt met α is, wanneer de grondbeteekenis van het werkwoord zich daartoe leent, de kongoleesche vorm van het bijvoeglijk... hoedanigheidswerkwoord: *mëme dianiëva*, een mooi schaap; *luzingu luakändadala*, het eeuwig leven... 'niëva = mooi zijn; 'kändadala, eeuwig duren. Welnu, dit hoedanigheidsw. volgt liefst dezelfde regels als een naamwoordelijke α -bepaling, wat het weglaten betreft (onmiddellijk na het bepaalde naamwoord) van *u-* (*w-*) en *i-* (*y-*) en van het partikel α zelf: *mutu aniëva*, een mooi mensch; *nzil'akändama*, verboden weg; *tsäfu anōmba*, een zwarte (rijpe) safoepruim; doch in gewoon Mayombsch, waarbij zich voor dit geval ons 'sundi aanluit (onder mayombschen invloed?) is dit hulpwerkwoordje, samen met *u-* of *i-*, dus *wa-*, *ya-*, verdwenen.

Een derde verschijnsel dat op de eenzelligheid wijst van genitief partikel α en hulpwerkwoordje α , is het gebruik van α in de volle beteekenis van « zijn ». B.v. in *Manianga*: *minu ndia mutu*, ik ben een mensch; *betu tua mivi*, wij zijn dieven; *nge ua mutu*, jij bent een mensch; *benu nua mivi*, jullie zijt dieven; *nyandi ua mutu*; hij is een mensch; *bau ba mivi*, zij zijn dieven.

Elders, in het kimbala b.v., hoort men, met weglating van α : *minu i mutu*, *nge u mutu*; enz.; *betu tu mivi*; enz.

Laman, weliswaar, leidt dit hulpwerkwoordje af van *wa* (= 'ba) zijn: « au sens adverbial » zegt hij—wat niet heel duidelijk is—b.v. « *lukonko lwa vava, le marteau est ici* »: doch deze afleiding schijnt me uit de lucht gegrepen.

In verband met de « hoedanigheidswerkwoorden », is hier nog aan te stippen: een

klein aantal werkwoordachtige hoedanigheidswoorden, die wij (in de Spraakleer) onderbrengen bij de « onbepaalde voornaamwoorden »; nl. de zes eerste hoofdtelwoorden: -mosi, -wadi, -tatu, -ya of -na, -tanu, -sambanu; ook nog -ole, twee, -onso, May.-oso, met suffix -onso, -osono, al, geheel, en -ingi, te veel. Die nemen het pronominaal-prefix, of laten het weg, juist zooals een a-bepaling, met dit voorbehoud dat -ole, -oso, -ingi, .. met een klinker beginnende, nooit prefixloos mogen zijn. Dan is er nog -aka, -akaka, ander(e)n, waar het koppelwoordje nog aanwezig is; naast ons -nka, -nkaka, waar eigenlijk ook een a-tje bij behoort: -anka, -ankaka.

Kan men ook niet spreken van een hulpwerkwoordje -a-? in de gewestelijke Kakongo- en Woyo-vormen: -aba in plaats van -eba (< 'ba, zijn; naast ibə?) in het verleden gewoonte-aspekt:

-ala i.p.v. -ela (<kern van kuenda, gaan) in het toekomst-aspekt: zullen;

-adi i.p.v. -edi (< ww. -di, of -idi, zijn) in de potentieele wijze: zouden;

alsook w á d i N à n i, voor w e d i N., vgl. S u n d i b e d i N a n i, wijlen Dinge, of w á d i M v ũ m b i, wijlen Lijk, hij die was..., vgl. S u n d i b e d i = b e l e pf. van 'ba, zijn.

In al deze woorden met -a of -e schuilen immers tweevormige woordkernen: mét of zonder i- (zooals we reeds elders hebben aangetoond): vanwaar -a- naast -e < a + i.

Daar zijn nog andere a's in de kongoleesche wereld!! Zoo is er een inleidende klinker a, in 't begin van een volzin, of vooraan een woord, b.v. in den aangesproken persoon: a ngel jij daar! a Tata, he! vader; a benu, o jullie of met verwondering: aba!.. ab' e !.. o! ha!

De beginklinker a van vreemde woorden—althans waar men die niet kan opvatten zooals

in zekere bantoe-talen en ook Kikongo-dialekten als prefix of tot het prefix behoorend—wordt met die inleidende a gelijkgesteld: weshalve zulke woorden, eenmaal ingeburgerd, dien vreemden beginklinker verliezen: a n z e l u > n z ë l u, engel; A n n a > ñ n â; A l f o n s o > L u f ô s o; A l b e r t > A l u b e, L u b ê of L u b ê l e; A m e r i k a > M é d i k a. 4)

Een andere α— of is het dezelfde? — komt voor in de formule van verscheidene aantoonende voornaamwoorden: adi, diadi, diaku-adi, ... dit (schaap) dit hier, enz...

Maar dat alles is niet zoo belangrijk als het koppelwoordje en het hulpwoordje -α, -α. Met het oog op een geleidelijke eenmaking der Kikongo-schrijftaal werd reeds van verscheidene zijden de wensch geuit: zoo niet het hulpwerkwoordje, dan toch minstens het volle koppelwoordje -α terug in te voeren, daar waar het gewoonlijk niet meer hoorbaar is. Na alles wat ik daarover zeide, kan er geen ernstig bezwaar meer tegen gemaakt worden, allerminst vanwege onze mayombsche Bakongo; vermits dit genitief partikel:

1° algemeen-bantoe is, en zij ook Bantoes zijn,
2° in ons Sundi, Kimbala en in kleinere gewest-spraken, nog heden regelmatig gebezigd wordt,

3° min of meer duidelijk wordt aangevoeld als oerecht Kikongo, en

4° niemand er zich over verwondert zijn naaste geburen, ingeweken dorpsgenooten of vreemdelingen, uit 'Solongo of Manianga, uit het Noorden of uit het Zuiden, heel

4) Een naamwoord of een werkwoord, behalve met zekere prefixen of prefixdeelen als edi- of e-, enz., of als u- en i-, begint nooit met een klinker: zoo wordt Odila hier in Mayombe Yodila; vgl. ook de ku = y- werkwoorden, b.v. kuâla = 'yala, open-spreiden.

natuurlijk dat koppelwoordje te hooren
aanwenden.

Leo Bittremieux.
Mbenge (Mayombe)

AANHANGSEL.

Lang nadat ons artikel werd ingeleverd, hebben wij kennis genomen van E. O. Ashton's merkwaardige studie, *Notes on Form and Structure in Bantu Speech*, in «AFRICA» N° 1, 1945. Zonder dat we van mekaar afwisten, komt de geleerde les-geefster aan de Londensche Universiteit, enkel voortgaande op taalfeiten uit het Oostelijk bantoe gebied, onze voornaamste besluiten belichten, inz. met betrekking tot het bepalingspartikel -a. Het weze ons nochtans vergund enkele opmerkingen naar voren te brengen.

Vooreerst dit: blijkbaar laat Schrijfster niet genoeg de werkwoordelijke rol uitkomen van haar «-a of relationship» en synoniemen.

Dan: spraakkundig gesproken, wordt door haar, o. i. noodeloos, onderscheid gemaakt tusschen:

—naamwoord verbonden (door middel van -a) met een nw.:

(Swahili) *mkazi wa msambizi*, de vrouw van den katechist,

—en naamwoord... met een (rangschikkend) telwoord:

(Sw.) *nyumba ya cikumi*, het tiende huis,

—en nw... met een werkwoord in den noemvorm:

(Sw.) *maji ya kunywa*, drinkwater. - Enz.

Naar onze opvatting, die voor de Kikongo-groep onaanvechtbaar is, zijn dat allemaal gelijkaardige naamwoordelijke A-bepalingen — waaraan men oovendien mag toevoegen: de a-bepalingen

a) met een zelfstandig vraagwoord: (Sw.) *dawa ya nini?* een geneesmiddel voor wat?

b) met een zelfstandig voornaamwoord (laat het dan ook een europeesch bijwoord vertalen): (Sw.) *watu wa hapa*, lieden van alhier,

c) met een vernaamwoordelijke zegswijze, als Sw. *nnetu* (Kik. *ndiétu* < *mudietu*, een der onzen),

d) met een deelwoordelijke uitdrukking als ons *musi* of *muisi...*, Luba *muena*, *mukua...*, en ons *nkua*, *kikua* enz.. hebbende.

Even beslist rekenen wij tot de uitvindfels van het europeesche brein: het «Adverbial Formative Prefix *ha, ku, mu...*» zooals trouwens alle vermeende bantoe «bijwoorden», met of zonder die of andere Formatieven. Het is toch genoegzaam bewezen dat *va-*, *ku-*, *mu-*, in de eerste plaats nominaal-prefixen zijn — dus ook in die idiomen waar het moeder-naamwoord (ons *va-uma*, *ku-uma*, mv. *mu-uma*) verduisterd of verdwenen is — evengoed als *ma-*, *lu-*, *di-*, *ki-*, en vooral *bu-* (van *bu-uma*, *manier*,) die alle, ofschoon in mindere mate, zoogezegde «bijwoorden, voorzetsels en voegwoorden» baren, in werkelijkheid: naamwoorden, voornaamwoorden, of tusschenzinnen met een voornaamwoord:

malēmbē, bedaartheit: zachtjes;

manima-nima, *lunima-nima*, *kimbūsa-mbūsa*, achterwaartsche beweging: achterwaarts;

di (a)' mōna-mēso, kwestie van zien met de oogen, lat. *visibiliter*;

bu'dēde, gelijkheid: *dede*, gelijk.

Ook: *buna: en dan*; *bu'idi ti*, als het is dat, vermits;

vāva, hier; *kua*, May. *kūdi*, waar is, bij, door, aan; *mūna*, daar in... enz. enz....

Verder heeft Schrijfster het over het Partikel -o of -e... Deze en andere woorddeeltjes zijn, volgens ons, niets anders dan het formeel bestanddeel der demonstratieven van ver-

schillenden rang en stand (position). Zoo leerde 't ook Bentley :

—Subjective Pronouns : pref. (di- b, v.) + ·au : diau

(en voorwerpeijk Vnw., in Mayombe : + -o : dio.)

—Simple Demonstrat. Pron. 1st position : + e : edi.

(in Mayombe, meestal met α- : adi.)

2nd position + -o : edio.

(in Mayombe, meer met o- : odi.)

3rd position + ·na : edina (dina)

—Emphatic Forms met -α- : diadi met -o- : diodio; enz. enz.

Ten laatste : over naamwoordelijke bepalingen zónder het partikel α-, b. v. (Sw.) mbua muitu, een hond (van) 't bosch = wilde hond; en over naamwoorden als «descriptives or modifiers of Verbs», insgelijks zonder voorzetsel hoegenaamd, b. v. (Sw.) taa imejaa mafuta, de lamp is gevuld met olie.

Ook in onze West-bantoe talen zijn er zulke gevallen voorhanden. Van het eerste (nw. + nw.) hebben wij enkele voorbeelden: in vaste uitdrukkingen als simu nlangu, gene oever van het water, en in zekere eigenaardig samengestelde woorden: soort- e. a. namen: nthutu- 'lúngi, eld. nthutu-bulungi, «hellerat» - mol;

nłomba-kubi, stinkende Pycnanthus-boom, eld. nkubi-lomba (nkubi, stank.)

pfungu-tima, «smeuling in 't hart» = wrok; nzelu-kulutu, aartsengel.

Aan te merken dat het prefix n- (<mu) van het tweede lid nkubi, nłomba, ntima, nkulutu, oudste, wegvalt.

Het tweede geval (ww. + naamwoord als bijkomend voorwerp, zonder ku, mu, na of iets dergelijks) kan ons, moderne Europeërs, opvallen, doch voor de inboorlingen is dat de gewone, goede wending: zijlie gaan

«een weg», ze gaan zelfs «Boma» (eigenlijk Mboma); zij slapen «een slaap» (wij ook), zij vallen «een val», ja, alle soort van vallen, ... en allen sterven «een dood». In onze ooren klinkt zulks min of meer ongewoon, bijbelsch,—niet in het bantoe. B. v. in Kikongo: 'wála mafúta, vol worden met olie; muíla usíkidi nlangu, de beek is uitgeput van water = ... is droog; ngónde imónikini miézi, de maan schijnt met glansen = 't is heldere maan; 'fuã nzála, doodgaan van honger = grooten honger hebben; 'kála ntsi, zijn ... of zitten op den grond; 'béla mēno, ziek zijn aan de tanden = tandpijn hebben; 'tóbuka diônga, doorstoken worden met een lans; 'kêlo bi'tini bi'tini aan stukken gesneden worden; 'têlo ntsôto, geraakt worden met schroot; 'builukulu ntsisi, bevangen worden met vrees; 'kangu..., 'kangama mioko ayi mâlu, armen en beenen (aan handen en voeten) gebonden worden.

Dit zijn voorbeelden met «onovergankelijk» en met lijdende werkwoorden. «Overgankelijke» werkwoorden hebben desgevallend een lijdend voorwerp op de eerste plaats, het bijkomend op de tweede: 'wésa muínda mafúta, de lamp vullen met olie; 'zēnga mütu ntü, een mensch den kop afsnijden; 'zūba muāna mbáta, het kind een oorveeg geven.

En hier zou ik Mrs. Ashton's «Nouns with Adverbial Function» plaatsen, vermits het naamwoorden zijn, en wel als bijkomend voorwerp van een werkwoord: (Sw.) alifika usika, hij kwam aan 's nachts. Vgl. Kik. buílu (of va buílu) 's nachts, mēne, ochtend.

's morgens, *masika*, avond, 's avonds, ... en meer andere omstandigheidsbepalingen.

Eigenlijk kunnen dus alle werkwoorden een voorwerp hebben. Zelfs is de noemvorm die een vervoegd ww. kan voorafgaan (Kik. 'kuēnda iukuēnda, gaan dat doe ik) reeds een voorwerp, zooals ook de noemvorm na een ander ww. een voorwerp is (Kik. *vīsa 'zāba*, zuiver doen in het weten = goed weten, zeker weten).

Dan hoeft het ook niet te verwonderen, dat de logisch doordenkende Bantoe ons voorzetsel en zekere «voegwoorden» en «bijwoorden» uitdrukt door middel van een naamwoord-vervangend (pronominaal) prefix: *va*, *ku*, *mu*, *bu*...

Iets anders is het spraakkundig voorwerp dat, als 't ware, rechtstreeks beheerscht wordt door *ila*, *-ina*, of door *-isa*: dan is het betrekkelijkheidsuffix zooveel als ons voorzetsel: om, voor, in, aan .... 'zēngila mütu *ńkānu*, een mensch het palaber doorsnijden = iemands palaber beslechten; 'nātina mütu *mphīdi*, de rugmand dragen voor iemand; en het causatief *-isa* heeft zijn eigen regimen: 'lāmbisa *ńkēto bi'diā*, een vrouw doen spijzen bereiden.

Gelijklopend met het eerste geval (*nw.* + *nw.*), «similarly, zegt Mrs. Ashton, wordt een naamwoord-uit-werkwoord... frequently qualified by another noun»:

(Sw.) *mshona viatu*, schoenmaker (Kik. *mu-mphānga-'sāpatu*),

(Zulu). *isiquopha-muth'*, houtspecht (Kik. *nthō-ta-nti*).

Op het eerste zicht, ja, is het tweede lid een loutere bijstelling; doch in feite is het een voorwerp van het eerste, het werkwoordelijk lid. Voor deze stelling heb ik reeds meer dan één lans gebroken. Een *Muluba*, die zijn mooie taal meende grondig te

kennen, beweerde ook, te goeder trouw, dat zijn heidensche naam «*Mudia ngombe, Rund-eter*, » een vervorming was van *Mudia wa ngombe*,... van rundvleesch. Doch zonder veel moeite kon ik hem (en anderen) aan 't verstand brengen, dat hij wis en wel een «*Rund-vraat*» was, in 't fransch: un *Mange-bœuf*, en dat er in het land der *Baluba* en verderop, evenals in het land der *Bakōngo* en *basi Luānda* (en bij de *Mōngo*, G. H.), *mu-bā*, *ki*- e. a. naamwoorden gevormd zijn en gevormd worden van werkwoorden-met-een-voorwerp. De vondst is trouwens niet van mij: voorloopers als *Bentley* wisten heel goed wat het zeggen wilde, b. v. een *muntsumba-mbumdu* (*mi-*), slaaf-kooper, *muntsumba-babundu*, slaven-kooper, (*mbundu*, *babundu*, zijnde het lijdend voorwerp van 'sūmba);

alzo ook, met een (zoogezegd) onovergankelijk werkwoord:

mumphioka-kūbu (*mi-*) baan-voorbijganger; enz. enz..

* Eindelijk, dat in het *Nyanja* «the *-α* of Relationship replaces the classprefix», durf ik... eenigszins te betwijfelen. De voorbeelden immers: *wakupha nyama*, opanga *njer-wa*,... althans in Kik. vertaling: *wavōnda mbīzt*, die wild doodt; *wavānga biliki* die brikken maakt... kunnen hoedanigheidsbepalingen zijn, die aanvangen met een pronominaal-prefix (hetwelk, vanzelfsprekend, een klasse-prefix vervangt), — terwijl het tweede woord, weerom, voorwerp is van het werkwoord.

Wel kan dit *-α*- (o. m. van het perfectum, zooals hier) in verband worden gebracht met het koppelwoordje *-α*: zie boven.

UIT DE GESCHIEDENIS VAN MIDDEN AFRIKA DE NGBAKA.

De studie over De Ngbaka van het Gewest Gemena door E.P. Vedast Maes (ÆQUATORIA, VIII, 1945, blz. 96) is volgens mij belangrijk. P. Vedast verblijft sedert elf jaar onafgebroken op de Missie Bwamanda - H.Hart. Zijn bijdrage geeft me de gelegenheid er enkele aanvullende historische gegevens bij te voegen, zoodat de geheele verhandeling er zal toe bijdragen om de reeds lang hangende vraag te beantwoorden: wie zijn die Ngbaka eigenlijk, en waar komen zij vandaan?

In het overzicht van de Ngbaka stammen wordt door schrijver op de eerste plaats gesproken van de voornaamste stam, de Gbaswe-Gbakutu, die de kerngroep uitmaakt van de Ngbaka van het Gewest Gemena.

Tot deze familie-groeping zouden behooren:

1. de uitgesproken Gbakutu, waaronder de groep Bogilima;
2. de Bogbase, met hun verwanten de Bogoro;
3. andere Gbaswe uit de streek Karawa.

Overal hoorde hij dat de naam Ngbaka eigenlijk toekomt aan de Gbakutu. Bij de West-Ngbaka is Gbase gekend als stamvader van de Ngbaka.

Uit deze vaststellingen van P. Vedast besluit ik het volgende.

De Bogilima en de Bogbase zijn de bijzonderste echte Ngbaka families, en verwant onder elkander.

In Mei 1930 vernam ik van de ouderlingen bij de Bogbase, die naast den Staatspost Gemena wonen, dat de moeder van hun stamvader Gbase, Gbaseko heette, en een Bodina was uit de familie van de Bogilima. Daar ligt de band, die Gbase verbindt met de Bogilima. Alle twee beroepen zij zich op Bogilima langs vaders kant.

Bij deze primitieve volkeren wordt de nagedachtenis van de moeder van hun stamvader in groote eer gehouden, en na honderden jaren bestaan nog altijd sterke wederzijdsche betrekkingen tusschen de

beide families, hier in ons geval de Bogilima en de Bogbase. ¹⁾

In het volgende zullen wij eerst bijzonderheden verstrekken over de geschiedenis en de landverhuizingen van de Bogilima, en daarna inlichtingen verschaffen over de laatste uitwijkingen van de Bogbase familiegroep der Bonzali en Bokuda (Bokula), nu verblijvende in de nabijheid van de Staatspost Gemena.

Op die manier, zullen wij een merkelijk deel aanraken van de geschiedenis van de Gbaswe-Gbakutu.

I. Over de Bogilima.

Volgens de geschiedschrijvers, die in het Noorden van onze Kolonie zorgvuldig de tradities, nog in den volksmond bewaard, opnamen, zouden Bantoevolk en Soedanvolk lange jaren ²⁾ saam gewoond hebben, in de omgeving van de Mbari en Shinko, rechter-bijrivieren van de machtige Mbomu, die de noordergrens van Belgisch Congo vormt.

Hutereau ³⁾ vernoemt de Bogilima onder het volk, dat in de nabijheid van de Shinko vertoefde.

Ten huidigen dage vindt men in het Shinko gebied geen Gilima meer, doch wel hooger op, tegen het Tchadmeer, en een ander groep veel meer in het zuiden, in Uele van Belgisch Congo.

In Uele klikt hun naam Mongelima. Ten zuiden het Tchadmeer staan zij bekend onder de benaming « les Baguirimiens » ⁴⁾, lees: Bagilimiens, Bagilima; hun land wordt Baguirimi geheeten. Die Mongelima en die Baguirimiens zouden beide oorspronkelijk ban-

1) Zie daarover een voorbeeld uit de geschiedenis van de Ngbandi, in het boek « De Ngbandi naar het leven geschetst » blz. 24-25.

2) Bertrand, in de inleiding van het boek AZANDE van de Calonne, beweert blz. IX, dat Soedanezen en Bantoes in Centraal Afrika 250 of zelfs 300 jaar in aanraking met elkander leefden.

3) « Histoire des peuplades de l'Uele et de l'Ubangi » blz. 140. Hutereau schrijft Agilima, met voorvoegsel van meervoudsvorm in enkele soedantalen, zooals in de Zande en Ngbandi talen.

4) Bruel, « L'Afrique Équatoriale Française » 1916, blz. 293.

toe-volkeren zijn.

De *Bogilima van het Gewest Gemena*, vertelt P. Vedast, « spreken van een zoutmeer, waartegen hun voorouders woonden; ze lieten er een hunder mannen achter, de genaamde Kpaluma met zijn familie ».

De *Bogilima* hebben dus aan het Tchadmeer een vast verblijf gehad en Kpaluma met heel zijn familie is daar gebleven; zijn afstammelingen leven daar denklijk nog. De andere Baguirimiens moeten van dan voort in hun verhuizingen, naar het Zuiden, en lichtelijk naar het Oosten aangestuurd hebben.

Over hun verdere reis, loopende van het Tchadmeer naar de plaats waar wij ze nu vinden, is ons enkel een deel van het uiteind bekend. We weten dat de Ngbaka, ten Noorden van de Ubangi, vooreer de groote rivier over te steken, hunne dorpen gebouwd hebben bij de Mandjia, tegen het watertje Nana-Bakaso, alsook in de nabijheid van het watertje Wa, dat uitmondt in de Midden-Wahm-rivier, en eveneens aan de Boven-Ombella⁵). Op een van de kaarten, die achteraan in het boek van Bruel staan, komt, op twee verschillende plaatsen, de melding voor van een Mbaka bevolking, waarbij de oude verblijfplaatsen bedoeld worden van onze Ngbaka. Op diezelfde kaart wordt een groot dorp—zooniet een stadje—aangeduid met den naam *Batangafu*, tusschen de Boven Wahm en de Fafa rivier, een bewijs dat onze Ngbaka ook daar verbleven hebben. Die *Batangafu*, ook *Bodangabo* genoemd, maken nu in Ubangi eene groote familie uit en zijn heel bevriend, zooniet op een of andere manier verwant, met de *Bogilima* waarover wij hier handelen.

Naderhand zijn de Ngbaka nog dicht bij de Ubangi gekomen, en hebben hun laatste dorpen aldaar bewoond in een streek waar Mandjia leefden, tegen de rivieren Ombella, Tomi en Kemo.

Uit het bovenstaande wordt bewezen dat de Ngbaka, vooreer over de Ubangi te verhuizen, lange jaren bij de Mandjia gewoond hebben. 't Is best mogelijk dat ze daar hun oude bantoetaal verleerd hebben om de Soedantaal der Mandjia over te nemen.

De taal, door onze Ngbaka gesproken, wordt door den Heer Bruel⁶) als dialect in de Mandjia taalgroep geschoven, samen met het Gbea in de vallei

van de Mpoko en het Gbaya in de Boven Sanga gebezigd. Die taal is heel wijd verspreid in A.E.F., van 11° tot 18° Ooster-lengte, en van 4° tot 7° Noorder-breedte.

De ingangspoort, langswaar de Ngbaka in ons Ubangi gebied kwamen, is de omtrek van de monding van de rivier Bembe, op den linkeroever van de Ubangi. Enkelen bleven daar dicht tegen hangen. Een ander deel ging van de Bembe uit, in Oostelijke richting tot aan de rivier Mondjo, waar zij een tijdje verbleven, om naderhand naar de Ngoko zuidwaarts af te zakken. De Ngoko is de Lua-Ndekere, die ongeveer twee uur en half ten Zuiden van den Staatspost Bosobolo loopt. De groote hoop is van de Bembe naar de Lua-Ndekere getrokken, en heeft zich stilaan verspreid in de streek Bosobolo, en heel diep in het Zuiden, op een groote breedte totdat in het begin der jaren 1920 het Landsbestuur van Belgisch Congo verlangde dat alle Ngbaka zich vereenigden, ten einde te trachten een ethnische groepeerung in te richten van deze prachtige bevolking, die ver boven de 200.000 menschen telt.

2. Over de Bogbase

Het is bewezen dat de Bogbase bij de *Bogilima* waren in de Shinko streek ten Noorden van de Mbomu rivier. Hoe lang zij ginder bij hen gebleven zijn kunnen wij niet uitmaken.

In wat hier volgt spreken we uitsluitelijk van de Bokuda en de Bonzali, afstammelingen van Gbase. De naam Bokuda wordt ook Bokula uitgesproken; in het vervolg heeten wij ze Bokula.

Of er nog andere Bogbase deel namen aan de inwijking waarover we zullen handelen, kunnen wij niet verzekeren. Wanneer juist de laatste verhuizingen van deze Bogbase gebeurden kunnen wij daaromtrent vaststellen, zooals op zijn plaats zal aangeduid worden.

Enkele uren beneden de snelvloed Bay (waartegen later op den linkeroever, in 1889, de Onafhankelijke Congostaat den post Banzyville oprichtte) kwamen de landverhuizers de Ubangi-rivier over, van rechter naar linker oever. Ze waren heel talrijk. Benevens de afstammelingen van Gbase waren een heel massa andere, namelijk Mbanza, Kpwala (ook Gbapkwa genoemd) en Furu. Die tocht over de Ubangi geschiedde op de plaats waar, op den rechter oever, de berg Yalengo te vinden is, tegenover, op den

5) Bruehl, o.c. bl. 304.

6) Bruehl, o.c. bl. 167.

linker kant, het oeverdorp Mogoro dat er nu ligt. Tusschen Banzistad (Banzville) en het huidig Businga, op de Mongala gebouwd, is de jongere broer van Kasanga onderweg met enkele andere mannen van de Bokula familie achtergebleven; hij droeg den naam Aburu en leefde nog in 1930, maar was toen een stokoud man. In 1933 is hij gestorven. Hij woonde bij de Pazagba, een Furu familie. Het dorp Pazagba ligt nu een vijftiental kilometer van de Missie Molegbe op de autobaan die naar Businga loopt. Nog altijd is er een heele wijk van het dorp Pazagba bestaande enkel en alleen uit Bokula. Laat ons nu veronderstellen dat Aburu twintig jaar oud was, min of meer, als hij zich vestigde in het dorp dezer Furu, en dat hij vijf en zeventig jaar was als hij stierf. Die berekening zou ons aanwijzen dat het achterblijven van Aburu gebeurde in 1878; het zal wel iets in dien aard geweest zijn.

De Bonzali en de overige Bokula gingen dieper naar het Zuiden tot in de streek van de Mongala rivier. Waar de Bonzali ginder hun dorp maakten is mij niet bekend. De Bokula met hun hoofdman Simango woonden op den rechter oever, daar waar het dorpje Bokula nog te vinden is een uur of vier stroomaf beneden de plaats, waar later de huidige Staatspost Businga opgericht werd, en niet ver van de monding van de Libala rivier.

Later kwam de eerste blanke in de streek langs de Mongala opgevaren, en hoofdman Simango deed met hem bloedverwisseling, zooals dat in die tijden geschiedde tot teken van vriendschap.

Toen de blanke van de « Compagnie de la Mongala » later aanlandde te Bokula, komend van Monveda, waar toen de hoofdzetel van de Maatschappij was, kreeg Simango twee geweren, maar hij moest beloven rubber en ivoor aan den blanke te bezorgen. Daar stond Simango voor in. Eenigen tijd nadien kwam een belangrijke nederzetting van de Blanken zich vestigen te Bokula, juist tegenover het dorp, op den linker oever van de Mongala, en het hoofdbestuur van de Maatschappij van de Mongala werd van Monveda naar Bokula overgebracht.

Einde 1909, werd de gezondheidsdienst en het hospitaal voor slaapzieken uit Monveda overgeplaatst naar Bokula. De geneesheeren Borzini en Strada hebben daar een tijdje gefungeerd.

Later heeft de C.C.B. « Compagnie du Congo Belge » die steenen gebouwen van den Blankenpost

te Bokula overgenomen en bezet tot in de jaren 1920. De gebouwen zijn er nog, alhoewel zij stilaan in puin vergaan.

Om al die redenen stond « Bokula » op de oude kaarten van Onafhankelijk Congo in groote letters gedrukt.

Wanneer juist de Bokula van stamvader Gbase daar vertrokken zijn, kan ik onmogelijk zeggen. Ondervraagd over de reden van hun heengaan gaf men me ten antwoord: « Wij Ngbaka zouden in de streek van Bokula gebleven zijn, ware het niet geweest dat onze broeders de Bonzali, die niet wijd van ons waren, vertrokken in westelijke richting; daarom zijn wij, de Bokula, hen achterna gegaan. »

En zoo zijn ze meer en meer westwaarts verhuisd tot dat ze kwamen in de nabijheid van de plaats waar later de Staatspost Gemena gesticht werd. Ziehier nu enkele inlichtingen die kunnen dienstig zijn om hun achtereen volgende dorpplaatsen ongeveer weer te vinden. Geen beter middel daartoe dan de opgave der watertjes, die zij dronken op die verscheidene plaatsen.

Tusschen de Ubangi en de Mongala, hebben zij gewoond aan de waters Dumbuli en Kpanga.

Van de Mongala weg naar den Westkant, vestigden de Bokula zich op hun verhuizing naar huidig Gemena, tegen de waters Kpokota en Gbanabete.

Laatst van al bouwden zij hun dorp te Dobe, aan water Zuruba; te Makua, aan water Gbangungu; te Bakata aan water Bakata; te Bokuda aan water Arabu.

De hoofdman en de ouderlingen van het dorp Bokula tegen Gemena gaan er in het geheel niet akkoord mede, dat ze soms Gbaya genoemd worden. 25 Mei 1930 herhaalden zij mij met nadruk: « Wij zijn geen Gbaya, wij zijn Ngbaka. »

P. Vedast zegt: « De Ngbaka-benaming is wel de eigenlijke naam van ons volk, zooals zij hem van oudsher uit hun vroegere woonplaatsen hebben medegebracht ».

Een feit, dat spreekt ten voordeele van deze thesis, is dat, toen de Ngbaka midden de Mandjia gevestigd waren en in de nabijheid van de Gbaya, zij nooit noch onder de Mandjia, noch onder de Gbaya gerekend werden, maar vermeld staan als onafhankelijk volk met hun eigen naam Mbaka (Ngbaka).

Ik beken dat ik gefaald heb in mijn vroegere uitgaven, met over Gbaya en Mandjia te spreken. zelfs onlangs Gbaya-Mandjia gebruikt te hebben.

waar het ging over onze Ngbaka. Ik begrijp best dat zij mordicus houden staan dat zij noch Mandjia noch Gbaya zijn.

Zij verdienen hun naam te bewaren, zooals ze hem altijd gedragen hebben; ze zijn er talrijk genoeg

voor, en onder ethnografisch opzicht heel belangwekkend. 7)

† Baselis Oktaaf Tanghe.

7) Wie nog andere details verlangt over die verhuizingen van de "Ngbaka-Bogilima", en "Ngbaka-Bogbase", leze ons artikel in het tijdschrift CONGO, November 1938, blz. 386-388, en 381-386, en in onze gepolycopteerde brochure, opgemaakt in 1940, blz. 14, en blz. 12-13.

R É S U M É .

Le nom NGBAKA revient en propre au groupement Gbakutu, dont les principales branches sont les Bogbase et les Bogilima. Ces Bogilima auraient habité aux environs du Lac Tchad où, selon leurs traditions, ils ont laissé la famille de Kpaluma, et où ils sont connus comme Baguirimiens. Dans l'Uele le nom de Bogilima est Mongelima. Ces Bogilima seraient originellement des Bantous.

Au cours de leur migration vers le Congo Belge, ils ont voisiné avec les Mandjia, vers la Moyenne-Wahm et la haute Ombella. Là se trouve un village Batangafo: dans l'Ubangi belge les Batangafo = Boda-ngafo constituent une grande famille alliée des Bogilima.

Les Ngbaka entrèrent au Congo belge près de l'embouchure de la Bembe, affluent de l'Ubangi. Ils se

répandirent, pour être regroupés par l'administration en 1920.

Les Bogbase se trouvaient dans la région de la Shinko ensemble avec les Bogilima. Un de leurs groupements, les Bokula, traversa l'Ubangi en aval de Banzyville actuel. Ils se fixèrent vers la Mongala, laissant en arrière certains groupements. Le nom de l'ancien poste Bokula provient de ces Bokula qui firent l'amitié avec le premier Blanc arrivant dans la région. Plus tard les Bokula émigrèrent vers l'actuel poste de Gemena.

Le nom Ngbaka convient en propre à la population en question. Jamais ils ne furent considérés comme Mandjia ou comme Gbaya, même lorsqu'ils habitaient au milieu de ces peuplades.

CONCOURS LITTÉRAIRE.

Le Roi du Rwanda, MUTARA III CHARLES L. P. RUDAHIGWA, ouvre un concours littéraire aux évolués du Congo Belge et du Ruanda-Urundi.

Le but de cette initiative intéressante et méritoire est: stimuler l'activité intellectuelle des indigènes évolués; leur faire prendre conscience des richesses de leurs cultures; constituer une bibliothèque qui sera l'œuvre des indigènes eux-mêmes; faire mieux connaître aux Européens la vie indigène dans ses diverses manifestations.

Les sujets admis sont: traditions, coutumes, institutions, proverbes, poésies, langues, etc., bref, toute manifestation de la vie indigène. Le sujet doit se prendre exclusivement dans ce qui appartient au monde indigène du Congo Belge ou du Ruanda-Urundi, et être traité au seul point de vue indigène. Le travail ne comprendra pas moins de 30 pages et sera présenté tapé à la machine.

Quiconque veut participer, est invité à faire connaître son nom au Roi Mutara III à Nyanza (Rwanda), en lui indiquant le titre de l'étude et le pseudonyme qui sera employé. Le titre des études en cours et le pseudonyme de l'auteur seront publiés.

Les manuscrits, en trois exemplaires, doivent parvenir au jury avant le 1er novembre 1946. Ils seront accompagnés d'un croquis indiquant la région dont traite l'étude. Les noms des membres du jury régional seront portés à la connaissance des intéressés et du public par la voie de la presse.

Les manuscrits demeureront la propriété du Roi Mutara III. Les études primées seront publiées par les soins du Roi, et un certain pourcentage sur la vente reviendra à l'auteur.

Les cinq prix prévus sont de 5.000 fr., 4.000 fr., 3.000 fr., 2.000 fr. et 1.000 fr.

DE ATETELA - ASAMBALA.

In een vorig artikel van ÆQUATORIA (II, bl. 124) «Kleine Nota over de Ankutshu» hadden we het over de Ankutshu van deze streken. We hebben getracht aan te toonen dat ze verwant zijn met de overige «Mongo-stammen» van het Congo-bekken, en langswaar omtrent hunne verhuizingen geschied zijn.

Met opzet hebben we den naam «Atetela» vermeden, omdat hij een bijzondere studie waard scheen en ook omdat er veel op te klaren zou zijn over 't volk dat men nu gewoonlijk Atetela noemt.

Om wille van de duidelijkheid zullen we deze studie voorstellen in de volgende onderdeelen.

1. Aan den naam Atetela wordt door vreemdelingen een veel grooter uitbreiding gegeven dan hier. Waarom?

Welk volk, welke stammen worden Atetela genoemd bij ons, en welke bij de vreemden?

2. a) De veroveraars die voor 't meerendeel hun veroveringen in de streek begonnen onder Ngongo Leteta¹⁾ gingen samen met hun hoofdman naar de Staat over. Deze noemt ze gewoonlijk «Auxiliaires Batetela». Maar velen van deze «Auxiliaires Batetela» geven de voorkeur aan den naam «Asambala».

Vanwaar nu deze Auxiliaires Batetela of Asambala? Wie noemt zich bij voorkeur Asambala en wie Atetela?

b) Buiten deze Auxiliaires Batetela zijn er nog andere veroveraars die zich niet op Ngongo Leteta beroepen maar wel op de Arabieren, en op Muhara in 't bijzonder. Ze worden gewoonlijk genoemd: Auxiliaires Arabes, of ook nog: Arabisés. Waar bevinden ze zich? Hebben ze iets te maken met de Atetela-Asambala?

Vanwaar hun oorsprong?

c) Vanwaar nu de naam Otetela, Osambala? Is er een uitleg van den naam? Of bestaan er

gegevens die iets zouden opklaren over hun oorsprong?

3. De naam Atetela werd berucht in de Kolonie, waarom en door wie? Zooals ook de naam Ankutshu berucht werd meer in 't Noorden, van Kindu tot Stanleystad.

Is er verband tusschen de Atetela-opstand en de Arabieren?

4. We zouden dus in onze streken de volgende bevolkingsgroepen kunnen onderscheiden: (1) De Ankutshu, (2) De Atetela-Ankutshu, (3) de Atetela-Asambala, (4) de Ankutshu-Angwana.

Bestaat er tusschen deze groepen een verschil op maatschappelijk en politiek gebied? en welk?

Zoo vooropgesteld en behandeld zal er misschien iets op teklaren zijn.

* * *

1-a) Door den inlander wordt de naam Atetela in meer beperkten zin genomen dan door de vreemden. Voor den inlander wonen de Atetelastammen in het oude territorium van Lubefu (tegenwoordig het Zuidelijk gedeelte van het terr. van Katako-Kombe) vooral in de pleinen tusschen Katako en Lubefu en de Lomami tot bijna tegen de grenzen van het terr. van Lodja.

Daar deze stammen verwant zijn met al de bevolkingen van ons gebied rees heel natuurlijk de vraag, hoe 't kwam dat zij Atetela genoemd werden door de inlanders. Bij nader onderzoek bleek dat zij vooral de streek bewonen die eerst door Ngongo Leteta veroverd werd vóór de komst van de Blanken. Onder deze stammen bestaat er tegenwoordig een sterke neiging tot emigratie, of liever tot vermenging met hun eerste veroveraars overal waar deze zich bevinden.

b) Door de Vreemden werd die naam Atetela gegeven aan gansch de bevolking die onder de invloed en macht kwam van de veroveraars die met Ngongo Leteta de streek bezetten, eerst in opdracht van de Arabieren, en later als hulptroepen van de Staat. Men noemde hen: «Auxiliaires Batetela» of eenvoudig: Atetela.

1) Gewoonlijk schrijft men NGONGO LUTETE. Bij ons nochtans zeggen de menschen, en voornamelijk de Asambala: Ngongo LETETA: Ngongo de Zwerver.

Over deze Ngongo Leteta zou veel interessants te vertellen zijn.

c) Voor de inlanders ging dus de naam Atetela over op de eerste verdrukten. Voor de vreemden, op de gansche streek die onder de macht kwam van de veroveraars.

2.-a) Om verder te gaan zal het noodig zijn eenige historische gegevens aan te halen, te verbeteren of aan te vullen.

Ngongo Leteta was afkomstig uit de streek van Kilembwe (over de Lualaba²), en volgens het zeggen van de zwarten was hij een avonturier die zich ten dienste stelde van de Arabieren. De eerste streek die hij wist te veroveren, meer door list dan door geweld, was die der «Ase Kombe» (ten Zuiden van Kibombo, links van de Lualaba). Eens deze streek veroverd was het hem niet moeilijk door te dringen tot aan de Lomami. De invloed die hij had bij de «Ase Kombe» moet geweldig geweest zijn, want zijn voornaamste, zooniet al zijn eerste helpers, waren afkomstig van die streek.

Als nu het gansche gebied van Malela tot Stanley-stad onderworpen was aan de Arabieren of hun mannen, trokken de Arabieren van Muhara de Lomami over rechtover Kindu. Lupungu van de Basonge heulde met hen in 't Zuiden, en Ngongo Leteta zou tusschen hen in de stroom oversteken. Zijn standplaats werd Kitenge Ngandu.

Vandaar uit werden eerst de pleinen tusschen Tshumbe en Lubefu bezet. Zijn verdere tocht naar Lusambo werd gebroken door Michaux en Augustin. De onderwerping van Ngongo Leteta volgde kort op deze gebeurtenissen.

Zijn voornaamste helpers van dien tijd waren: Wembo-Nyama in 't Oosten tegen de Lomami; Mulenda in 't Zuiden en Zuid-westen langs de kanten van Lubefu; Mulosa ten Westen op weg naar Lodja; en Luhaka ten Noorden langs Katako.

Met hun onderwerping aan de Staat werd hun toegestaan (of opgedragen) hun veroveringen voort te zetten om de streken van Katako, Lodja, Lomela en Kole te onderwerpen. Hier en daar werden hun eenige oud-gedienden van de Staat meegegeven, of zelfs boven hen gesteld. Maar velen ervan hadden vroeger dienst genomen bij Ngongo Leteta, ook bij Muhara en misschien ook bij Sefu, al ware het dan maar als knaap of slaaf.

De meeste van deze «Auxiliaires Batetela» waren dus afkomstig van de «Ase Kombe»; ze werden eenvoudig Atetela genoemd.

Onder deze Atetela nochtans zijn er zeer velen die de naam «Asambala» verkiesen. In sommige streken als b. v. Katako zal de naam Asambala de voorkeur hebben bij de inlanders. Elders, als b. v. Lodja, zal men hun liever de naam Atetela geven. Zoodat men dan weer in Lodja o. a. twee soorten Atetela kent: de Atetela van de pleinen; en de Atetela-Asambala.

Waar onze «Ase Kombe» of «Auxiliaires Batetela» of «Asambala» niet te veel hebben moeten dulden dat de onderworpenen of de slaven zich met hen vermengden is hun dialect tamelijk zuiver gebleven. Waar deze vermenging groot was (als bv. te Lodja) zal de voorkeur gaan naar de naam Atetela; elders naar de naam Asambala.

De voornaamste groepen -of nederzettingen- van deze Atetela-Asambala kan men indeelen als volgt:

Gewest Katako-Kombe:

a) groep Luhaka (alias Lupaka): Lutundula; Omeunga, Kingombe, Katako, Otukatuka.

b) groep Ohelele (alias Opelele): Lumbule, Ngomba.

c) groep Mundala, Mudimbi, Mutambwe, Lupanu.

N. B. Deze drie groepen waren allen mannen van Ngongo Leteta. Onder hun kleinere kapitans dienen vermeld: Muka: echte zoon van Ngongo Leteta; Ndua: eerste vrouw van Ngongo Leteta: ze is gestorven in 1943, 't eenige geval van vrouwelijk dorpshef in onze streken.)

d) groep van de oud-gedienden: Kasongo, Kitambala, Mukandu, Mianga.

N. B. Deze Kasongo werd gemedailleerde chef van de Asambala nadat Luhaka gerelegeerd was. Kasongo was, naar 't schijnt, vóór hij soldaat werd, beul van Ngongo Leteta.

Toen Luhaka eenige jaren later terug kwam is hij er nooit meer in gelukt zijn medalie en zijn prestige terug te krijgen.

e) groep Wembo-Nyama. Was een van de mannen van Ngongo Leteta. Werd later bevestigd door de Staat. Heeft nooit veel kans gehad om zijn macht uit te breiden zooals zijn collegas. Of er in zijn dorp nog mannen van Ngongo Leteta te vinden zijn weet ik niet.

f) groep Mulenda. Wiens veroveringen reeds

²) De Lualaba wordt ook nog geheeten: Bahadi (Mahadi) of Lawala.

vóór de onderwerping van Ngongo Leteta stop gezet werden door de Blanken. Werd tot 2 maal toe verslagen tusschen Lubefu-Lusambo; misschien was Ngongo toen bij hem.

Gewest Lodja:

a) groep Mulosa. Na de onderwerping van Ngongo Leteta werd hij door de Staat gelast naar Lodja te gaan samen en onder 't gezag van Kandolo. Deze Kandolo (zie verder) was later de groote chef van de Atetela-Asambala van Lodja; maar na zijn dood ging de medalie terug naar de zoon van Mulosa, de genaamde Mbo. Het is mogelijk dat Mulosa van Basonge-oorsprong was, want tegen zijn dorp is er een kwartier van Asonge die geen gerelegeerden zijn.

N. B. Onder de voornaamste helpers van Mulosa is er alleen Wetshi-Ndjadi noemenswaard. Deze is het eenige geval van chef of capita van de veroveraars die niet afkomstig zou zijn van over de Lomami.

b) groep Kandolo, Mulenda. Deze Kandolo heeft Ngongo gekend en misschien ook Muhara en Sefu of Tippo-Tip, want hij diende een van de twee vóór hij soldaat werd. Na de onderwerping van Ngongo werd hij boven Mulosa aangesteld. Deze Kandolo, die vóór enkele jaren gestorven is, bezat nog eenige handschriften in 't Arabisch.

N. B. Onder zijn voornaamste helpers dienen opgemerkt:
a) oud-gedienden: Asomelo, Avoki, Fundji, Lutula, Mulenda, Shutsha, enz.; ze waren met 17 oud-soldaten.
b) mannen van Ngongo: Kalema; Luhuhula.

Gewest Kole:

a) Kandolo van Lodja werd ook gelast met de onderwerping van de streek van Kole.

Dienen opgemerkt te worden:

— helpers van Kandolo: Fadiala (alias: Fariala, Fadiwala); Nyima.

— mannen van Ngongo Leteta: Kimpuke, Yambayamba.

N. B. De vader van de tegenwoordige Yambayamba was een van de laatste opstandelingen van den grooten Batetela-opstand. Hij werd gerelegeerd onder zijn stamgenooten te Kole, en niettegenstaande zijn relogatie werd hij capita.

b) De Atetela van Dibele schijnen voor het meereendeel oud-gedienden te zijn, misschien Lomena uitgezonderd. Men vindt onder die oud-gedienden

Baluba en Bakela.

Gewest Lomela:

Vooraf de groep van Luhaka (van Katako) werd gelast met deze streek. Allen waren mannen van Ngongo Leteta.

Deze groep kwam in botsing met andere hulpstroepen van de Kongo-Staat die van Boende kwamen, en trok zich terug.

(Lomela): Mukumadi (Mahomed?), Kumolenga, Kingombe, Shutsha, Dikoma, Lowo, Luseke, Olua.

(Loto): Otenga, Opula, Omadikuke, Musadi, Ngongo.

Gewest Lusambo en elders:

a) Te Lusambo zouden er buiten (of onder) de oud-gedienden mannen van Ngongo Leteta te vinden zijn, als b.v. Kalambai, Okokandju....

b) Andere groepen zouden nog bestaan in de Kasai, tot Luluaburg en verder. 't Ware interessant daar gegevens over te hebben; waar ze zitten en hoe ze er gekomen zijn.

N. B. 1) Enkel in het gewest van Katako-Kombe en van Lomela liggen deze Atetela-Asambala verspreid en zijn ze omtrent gebleven waar ze zich bevonden nadat de streek onderworpen en 't grootste deel van de rubbercampagne gedaan was.

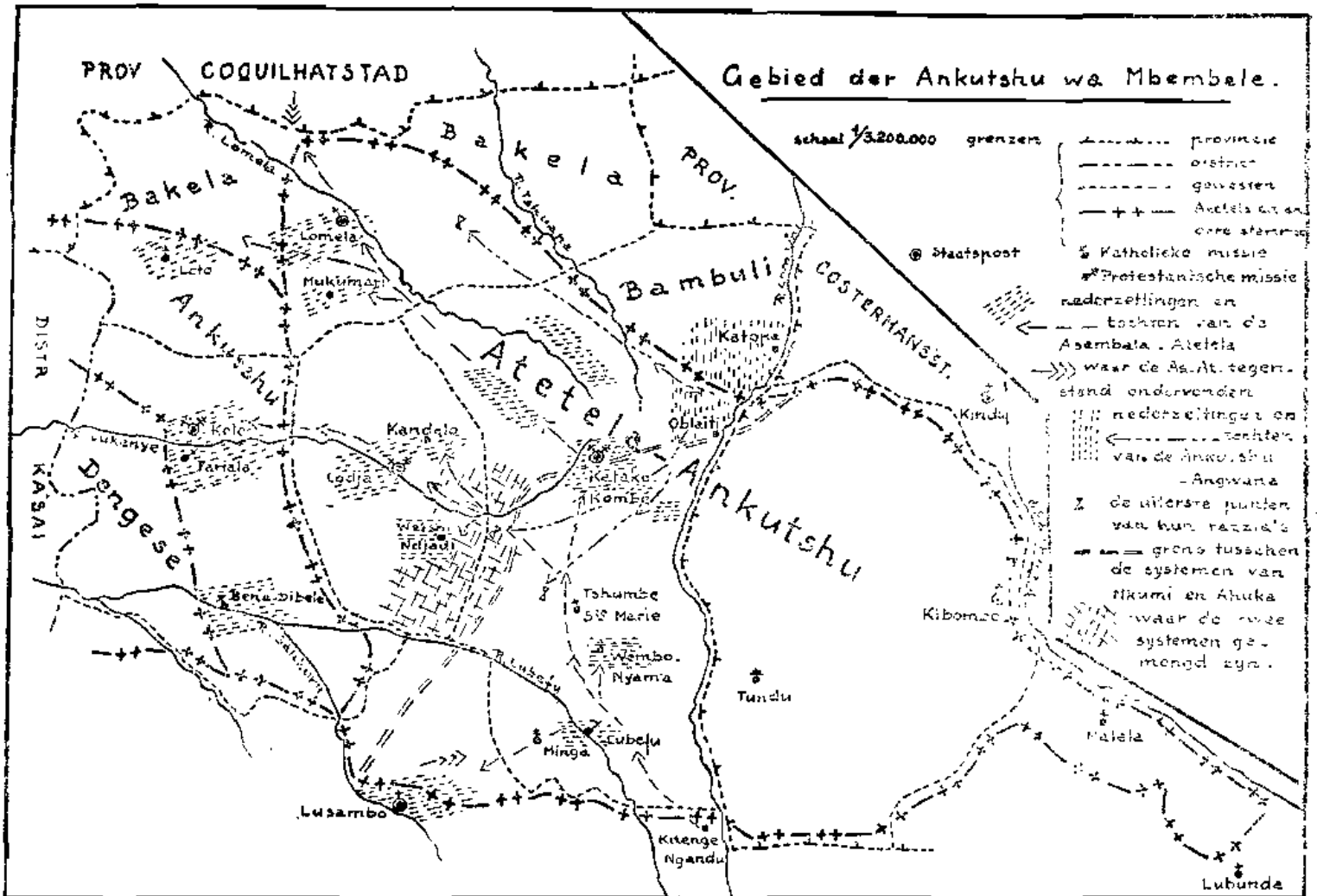
Elders, in Lodja en Kole, werden ze gebracht — op enkele uitzonderingen na — rond de Staatsposten.

Oudgedienden kwamen — of moesten — zich vestigen rond deze posten en vielen onder de rechtsmacht van de Atetela-Asambala.

2) Enkel de 3 eerste groepen van het gewest Katako geven de voorkeur aan de naam Asambala. Maar al deze groepen te zamen houden aaneen en nu nog wordt Ngongo Leteta als hun held vereerd.

3) Beweren dat al deze groepen één volksgroep of stam zijn ware misschien te veel. De kern van hun dorpen is afkomstig van over de Lomami. Er wordt weinig gesproken van de Lualaba. De rest, de groote hoop van de bevolking, is afkomstig van de streek van de Atetela-Ankutshu, waarvan de voornaamste zijn: Mondja, Ewango, Yenge, Ohambe, enz. Een ander deel — veel kleiner — is van de streken die ze overmeesterden. Zoo bv. zijn er niet veel van de stammen van Lodja die zich met hen vermengen. Te Kole zullen de Ankutshu er zich helemaal niet mee vermengen. Het bestuur nochtans — chefs en capas — zijn bijna overal rasechte Atetela-Asambala.

4) Daar bovengemelde groepen overal verpreid liggen, en ongeveer dezelfde taal hebben van 't volk dat ze verdrukten, en het meest met de Blanken in betrekking waren, is het niet te verwonderen dat de naam Atetela bij de vreem-

den een veel groter uitbreiding veronderstelde dan bij ons, te meer daar de verdrukkers « Auxiliaires Batetela » waren.

5) De uiterste grenzen van hun gebied in 't Noorden en Westen schijnen te zijn: Lomela, Loto, Kole. In 't Zuiden en Zuid-Westen loopt de grens omtrent als volgt: Malela, Kitemge-Ngandu, Lubefu, Lusambo, en dan de Sankuru tot Dibebe.

Daar er tot ver in de Kasai nog Atetela-dorpen te vinden zijn rond Luluaburg b.v. en we over die streken weinig gegevens hebben, kunnen we van gene zijde van Sankuru-Kasai maar weinig zeggen.

Hoe de grenzen zijn — en of er grenzen zijn — in 't Oosten zal verder besproken worden.

* * *

2-b) Daar we van de veroveraars spreken die eerst onder invloed der Arabieren stonden, zouden we ook moeten gewagen over de eenige dorpen van onze streek, die alhoewel ze zich « Ankutshu » noe-

men, zich toch op de Arabieren beroepen, en wel inzonderheid op Muhara en Muini Mpebe³⁾. Ze staan bekend onder de naam « Auxiliaires Arabes », of ook nog eenvoudig « Gearabiseerden ».

Hun dialect is zoo wel als dat der Atetela-Asambala aan 't onze verwant.

Hun voornaamste nederzettingen bevinden zich tusschen (of langs) de Lomami en de opper-Tshuapa⁴⁾

a) linkeroever van de Lomami: Kahudi, Olaiti (alias Bolaiti), Luseke, Mekulampema.

N.B. Olaiti zou de zoon zijn van Muhara.

b) rechtoever van de Lomami: Lufungulu, Muini-

3) **ni**: staat voor de gepalatiseerde n (N.v.d.R.)

4) De Tshuapa wordt altijd geheeten LAHA.

mpembe, Muimuhara.

N.B. Hun eerste strooptochten kwamen tot Okundula en Otete (streek van de missie van Tshumbe-Ste-Maria).

Naar 't schijnt zou Luseke, een van de voornaamste helpers van Muhara, tot Lomela geweest zijn (waar?), en was daar toen Muhara verslagen werd.

Met de onderwerping van Ngongo Leteta en het verslagen van de Arabieren vielen de razzias stil. De Arabierengingen heen, maar de mannen die ze gevormd en gekweekt hadden bleven.

Nu nog beweert de tegenwoordige chef Okundulu recht te hebben op de medaille en beroept zich op zijn vader die misschien werd aangesteld door de Arabieren en later bevestigd werd door de Staat.

* * *

2-c) Hier nu kunnen de volgende vragen gesteld worden:

— van waar de naam « Otetela » en « Osambala »?

— van waar komen de « Asambala » en van waar komen de « Ankutshu » die bekend staan onder de naam « Auxiliaires Arabes »?

Bestaat er een verband tusschen deze twee groepen: de « Asambala » en deze « Ankutshu »?

a) Over de naam « Otetela » is weinig met zekerheid te zeggen. Wel trachten sommigen er eenigen uitleg aan te geven door 't Kiswaheli « kuteteya » wat zou beteekenen: lawaai maken, wat ook overeenkomt met ons werkwoord « ntetela » en omtrent dezelfde beteekenis heeft. Maar dat is een uitleg die niemand bevredigt.

Het eenige wat met zekerheid kan gezegd worden is dat de naam « Otetela » vóór de Arabieren onbekend was, en dat toen de naam « Ankutshu » veel meer algemeen was, ook bij de verdrukten van de streek Tshumbe-Lubefu.

b) Over de naam « Osambala » bestaat er ook een niet bevredigende uitleg die zich beroept op 't Kiswaheli « kusambala », maar dat woord heb ik nergens gevonden.

c) Over de oorsprong van de « Atetela-Asambala » en van de « Ankutshu-Angwana » of de « Gearabiseerden » van de Lomami:

Vgl. de volgende gegevens: Anthropol. 1911 bl. 567 en 571: « Stuhlmann schijnt onder de oudere Bantu te rekenen: de Wachambala van « Usambara » (Usambala) » - de naam is hier van belang denk ik. In « Onze Koloniale Helden, bl. 134 » vinden we: « De Araben van de kust hadden

de vrouwen van de inlanders genomen en zoo werd een nieuw ras geboren: dat der Gearabiseerden, dat sterk aangroeide. »

Welnu de Asambala (van Usambara-Osambala: de Wachambala?) en de Ankutshu van de kusten (vgl. nog het art. van Anthropol. boven vermeld) waren de eersten om onder de macht van de Arabieren te vallen. Is het dan te verwonderen dat de stam — de klan — de naam van de klan of stam van hunne moeders behield? En dat de eenen Asambala, de anderen Ankutshu werden? omdat ze van een « Osambala-harem » kwamen?

Zou men dan niet mogen zeggen dat de « Asambala » alhoewel ze zich « Ase-Kombe » noemen toch een zekere relatie moeten gehad hebben met — of dat ze hun oorsprong hebben in — een of ander « Asambala-harem » van den een of anderen vooraanstaanden Arabier?

Voor de « Ankutshu-Angwana » van onze streken is het bewezen dat ze afkomstig zijn van de « Ankutshu-harem » van Muhara.

Daarom is het ook zoo moeilijk een grens aan te geven van de Atetela-Asambala in 't Oosten. Ook de Gearabiseerden van Stanley stad tot Kindu noemen zich Ankutshu.

Bij 't Tanganika-meer zijn er nog stammen — of overblijfsels — te vinden onder de Gearabiseerden die nu Mahomedaan zijn, maar die toch onze taal spreken. Dit feit werd eens vastgesteld toen een soldaat van die kanten gansch verwonderd was zijn taal te hooren bij ons.

Tot zelfs bij Tabora zouden er te vinden zijn; maar 't zijn voor een groot deel slaven die afkomstig zijn van de streek van « Ndjulu-Ohambe » uit de streek van Tshumbe. Maar waar die slaven zijn zijn hun oude meesters niet ver.

Men zou bijna zeggen dat die dorpen van veroveraars en gearabiseerden en oud-slaven de weg aanduiden die de Arabieren gevolgd hebben bij hun invallen.

* * *

3) Welke Atetela waren het die hun naam gaven hebben aan de groote opstand?

Met zekerheid kan niet veel gezegd worden. De naam Atetela is berucht gebleven tot ver in 't Zuiden en 't Oosten. Zooals meer naar 't Noorden

(Stanleystad) de naam Ankutshu werd tot een schrikbeeld.

De leiders van de opstand waren Atetela-Asambala, en onder hun volgelingen zullen er niet weinig Atetela-Ankutshu geweest zijn. Maar de oorzaken van den opstand waren goed gekend door de Blanken. Ze wisten dat de dood van Ngongo-Leteta een van de voornaamste oorzaken was van de opstand en deden al wat ze konden om de opstandelingen weg te houden van de Lomami-Lualaba.

Een van de redenen ook waarom men mag zeggen dat de Atetela-Asambala de leiders van den opstand waren is dat de laatste overgebleven opstandelingen, die gevangen werden rond 1903, gerelegeerd werden naar Kole, en er onder hun stamgenooten geplaatst werden.

De Atetela-Ankutshu waren geen menscheneters. Maar de schrik en de legende hebben hun veel ten laste gelegd van wat ze gedaan hebben om hun eigen leven te redden. Het schrikbewind van en de vrees voor de Asambala heeft meer dan één neger voor de keuze gesteld zijn gestorven of vermoorden vader of moeder op te eten, om zijne onderwerping te bewijzen. Dat zulke feiten vergroot werden is niet te verwonderen, te meer daar er velen daarna meededen met de Asambala om de andere stammen te onderwerpen.

De legende heeft geen rekening gehouden met verontschuldigen en de naam is gebleven.

* * *

4) POLITIEKE ORGANISATIE

a) Een van de redenen waarom dit artikel geschreven werd is het groot verschil dat bestaat in de Politieke Organisaties van de verschillende groepen onzer bevolking.

Men kan ze indeelen als volgt:

— De Ankutshu met hun « Nkumi - Okunda-organisatie ».

— De Atetela met hun « Ahuka-organisatie ».

Bij deze tweede groep behooren al de Ankutshu-stammen die eerst onderworpen werden door de Veroveraars, en die wij Atetela noemen (zie hoger 1-a).

Alsook al de Atetela-Asambala en Ankutshu-Angwana, met heel de bevolking van tusschen

Lomami-Lualaba.

De scheidingslijn van deze twee Organisaties volgt ongeveer de grenzen van de streek die door Ngongo-Leteta onderworpen werd, en snijdt de bevolking in ongeveer twee gelijke deelen.

De Politieke Organisatie van Atetela-Asambala volgt hen overal waar ze zich bevinden, en schijnt meer en meer uitbreiding te nemen, zóó zelfs dat een deel van de stammen ten Zuiden van de Lokome de twee organisaties kennen, als bv. de Nkoi a Mpungu, Luwila en anderen. De Yenge zelfs zijn in drie onderscheiden deelen verdeeld: die van 't Noorden hebben enkel de « Nkumi-Okunda »: die van 't Zuiden enkel de « Ahuka »; eenige klans die er tusschen in liggen hebben de twee organisaties te gelijker tijd.

De oudste instelling is zeker die van 't Noorden, de « Nkumi-Okunda », en verschilt niet veel van soortgelijke instellingen van de overige Ankutshu en Akela ten Noorden en ten Westen van ons gebied. Maar haar invloed begint stilaan te verzwakken en zal waarschijnlijk geheel verdwijnen.

b) Ziehier ongeveer hoe de « Nkumi-Okunda-organisatie »⁵⁾ ingericht is.

De Basis ervan is de Alleenheerschappij van de « Nkumi-Okunda » (Meester van 't woud) die de rijke en leidende klas is.

De waardigheid is niet erfelijk, maar een vader zal er voor zorgen dat zijn zoon(s) tenminste zijn plaats en zijn rang kan innemen bij zijn dood.

De instelling kent verschillende trappen, die ieder hun kenteekens en rechten en bedieningen hebben. Daar deze indeeling wat verschilt van stam tot stam, neem ik als voorbeeld hetgeen mijn zegsman meedeelde van de « Nkumi » van de Nambilu (ten Oosten van Lodja).

1) - De verschillende trappen.

a) De grootste is « Mami »: de groote rechter, « Nkumi - Okunda w'Ompalanga ». De oudste onder hen (als er verschillende zijn) geeft, in overeenstemming met zijn collegas, zijn bevelen over aan de « Nkumi » van 2de rang, die het dan verder bekend maken.

5) Over soortgelijk onderwerp vgl. *Æquatoria* II - 1939, n° 10- 11: « Les Nkumu chez les Ntomba de Bikoro ».

Enkel de **Mani(s)** zijn het die beraadslagen en beslissen; de anderen nemen geen deel aan de voornaamste beslissingen—de laagste graad is dan ook enkel en alleen aangesteld om de niet-Nkumi op afstand te houden—opdat alles in 't geheim en veilig zou kunnen gebeuren.

Als de voornaamste **Mani(s)** de «elundja» slaan, leggen de anderen de hunne op den grond.

De «oshiki» van de **Mani** geldt als geloofsbrief voor een afgezant of plaatsvervanger.

De **Mani** alleen (de oudste onder hen) heeft het recht de «edimu» van de klan te bewaren of te dragen—dit laatste evenwel kent eenige uitzonderingen vooral op reis. Deze «edimu»—afgodje (?)—heeft zijn naam die verschilt van stam tot stam. Mijn zegsman sprak van «Mbo-Okako=grootmoeder Okako», en ieder klan heeft er een of twee (man en vrouw); nooit meer.⁶⁾

De offers die men dezen edimu brengt mag alleen de **Mani** opeten; en hij zal er nooit veel ineens nemen, zoodat een kip tot 3 weken kan meegaan.

Gewoonlijk heeft de **Mani** «akonga» bij zich: lansen zonder steel in dit geval, zooals ook in den bruidschat. Die lansen geeft hij aan iemand die een moeilijk rechterlijk geval heeft, om hem te helpen, en deze akonga hebben groote juridische waarde. Breekt er bv. twist uit, vooral met een vreemdeling, dan kan deze verongelijkte vreemdeling zich gaan melden bij de **Mani** die hem een dikonga geeft—ofwel plant de **Mani** zijn oshiki in den grond en de twist is gedaan zoodat men den vreemdeling met rust zal laten.

De **Mani** heeft ook dikwijls een halsketting aan van luipaardstanden of zwijnstanden, waar soms een gesneden beeldje (uit been of ivoor) bijhoort.

De prijs—die veel overeenkomst heeft met den bruidschat—die men vroeger gaf voor die waardigheid was 500 - 1.000 fr. (gerekend als voor de bruidschat.⁷⁾) Geeft de **Mani** als prijs een van zijn dochters, dan zal men dat kind

nooit als slavin beschouwen, maar staat zij in zeer hoog aanzien.

- b) Op de **Mani** volgt de «Okwa» die als de onmiddellijke afgezant van de **Mani** kan optreden. Hij draagt gewoonlijk een «Yamba» als de **Mani**, en kan soms ook de «edimu» dragen zooals hij.

In de vergaderingen heeft de Okwa zijn plaats dichtbij de **Mani(s)** maar in de groote en plechtige beslissingen heeft hij niets in te brengen.

De prijs voor die waardigheid was 200 - 500 fr.

- c) Dan komt de «Ekwakwa» die maar met groote vrees en met over de schouders gekruiste armen naar de vergaderingen gaat, waar hij dan nog moet buiten blijven staan.

Zijn oshiki verschilt reeds tamelijk veel van die van de **Mani**.

De prijs was 100 - 200 fr.

- d) Dan volgt de «Olembo». Deze mag zelfs geen yamba meer hebben. Ook het stoeltje van de Nkumi mag hij maar gebruiken in zijn eigen dorp of op de vergaderingen.

Hij neemt geen deel aan de beslissingen en is de 1^e wacht naast de vergaderplaats.

Vroeger gaf men voor die waardigheid 50 - 100 fr.

- e) Eindelijk komt de «Edimu» die veeleer slechts een kandidaat is. Hij heeft geen stoeltje en zelden een oshiki.

Op de vergaderingen is hij de buitenste wacht. Hij mag een «osuke» hebben als hij door de **Mani** gestuurd is.

De prijs heet «lohoko» en was vroeger 10 - 20 fr.

- 2) Hun kenteekens en eere-teekens, en wie er het recht toe heeft.

- a) De «Yeko» of «Nkala», een soort stoeltje, dat tamelijk veel van vorm verschilt bij de verschillende stammen. Men heeft er met 1 of 2 of 4 pooten, men kan er op zitten of op liggen, al ware het maar om het hoofd te laten rusten.

Enkel de Nkumi hebben het, en in streken waar geen Nkumi zijn, bestaat het zelfs niet.

Enkel de drie eerste graden hebben er recht toe. De vierde enkel in zijn dorp en op de vergaderingen.

- b) De «Elundja» groote bel of gong, die enkel

6) Er is zeker godsdienst mee gepaard, maar in hoever? Hun moreele principes zijn over 't algemeen tamelijk goed gebleven.

7) In den bruidschat «okundji» werd er vroeger een fictieve waarde gegeven aan de verschillende voorwerpen. Sedert eenige jaren zal men eerder de waarde aannemen zooals ze tegenwoordig verkocht worden door de Blanken. De Nkumi echter bewaren hun oude gewoonten.

nog maar gemaakt worden bij de Djunga van Lomela en in 't Noorden van 't gewest Katako. Als de Mani op de zijne slaat zullen de anderen de hunne op den grond leggen.

Enkel de drie eerste graden hebben er het recht toe.

c) De « Oshiki »: lans met gewoonlijk een zeer lang blad en ijzeren steel, dikwijls nog omwonden of belegd met koperen draad. Kan soms zeer schoon gesmeed zijn. Verschilt tamelijk veel in vorm van stam tot stam.

Enkel de drie eersten hebben er het recht toe, en hebben ze ook altijd bij zich. Voor de anderen is het niet uitdrukkelijk verboden.

d) De « Yamba »: rugmandje dat niet altijd dezelfde vorm heeft als de rugmandjes van de vrouwen. Hierin worden gelegd: de Edimu en al wat hem toekomt: de geschenken die de Mani overal mag eischen, peper, zout, een houten bord... die noodig zijn dat de Mani ze goed kan verorberen. Ook nog eenige akonga om te helpen waar kan geholpen worden.

Enkel de drie eerste graden hebben een Yamba.

De vierde, de « Olembo » heeft een « osuke » of « diutu »: raphiazakje, waar hij eenige akonga kan in bewaren.

De laatste rang, de « Edimu », heeft enkel een diutu als hij gezonden is door Mani.

e) De Mani en de Okwa (de twee eerste rangen dus) hebben dikwijls een « Ekuhu » (ka nkoi): luipaardsvel, om de lenden.

Dikwijls ook hebben zij een « Ngondo » op het hoofd, versierd met koperen platen of « blinkende goedjes ». De Ngondo is een vel van gelijk welk beest dat die nkumi verkiest, en heeft eerder de beteekenis van kroon, of hoofdversiersel.

f) De halsketting mogen alleen de Mani en de Okwa dragen, alsook de voornaamste van de Ekwakwa.

g) Bij een volledig ornaat behooren ook de koperen ringen om armen en beenen. De Mani draagt ze aan beide armen en beenen, gewoonlijk in gelijk getal.

De Okwa aan één arm en één been.

De Ekwakwa heeft een armband, gewoonlijk aan de rechter hand.

Evenzoo de Edimu.

c) De Politieke Instellingen bij de Atetela-Asambala: de « AHUKA »

De instelling van de « Ahuka » is lang niet zoo ingewikkeld als die der Nkumi Okunda. Men mag zich ook terecht afvragen of er bij de Ahuka van organisatie en hiërarchie kan gesproken worden.

Het eenige wat men zou kunnen zeggen over hiërarchie is dat het dorps hoofd van de « otema wa nkoi » is, van het geslacht van de luipaard; en de « ahuka » van de « otema wa mbudi »: van dat der geit. Alhoewel dit laatste ook geldt voor de anderen — niet slaven — van 't dorp.

Als dusdanig is de chef boven de ahuka. Maar de ahuka zijn het sterkste door hun aantal en durf en aanmatiging, en de chef kan ze niet missen.

De basis van deze instelling is eerder de macht van den veroveraar en van diens voornaamste helpers. Bij de Nkumi is er veel geheimzinnigs mee gemengd omdat ze jaloersch zijn op hun macht, die niet erfelijk is. De Ahuka daarentegen zijn veel meer aanmatigend, omdat zij vroeger al 't ruw werk moesten doen en de lastige karweitjes. Hun zonen worden verondersteld van hetzelfde gehalte te zijn en kunnen vader dus opvolgen. Zij waren ook de voornaamste en moedigste strijders in den tijd van de stamoorlogen en bij de onderwerping van de anderen in den tijd der Atetela-Asambala.

Een eigenlijk ornaat hebben zij niet, hun lans en moed zijn hun gen. eg. Enkel zal men eenige beestenvellen om de lenden winden om indruk te maken of schrik aan te jagen.

Van rangen of klassen heb ik bij hen nooit hooren spreken.

Een eigenlijke inwijding of plechtige opname zal soms wel eens plaats grijpen, als bv. een zeer moedig en imponeerend man in 't dorp is die te veel invloed begint te krijgen. Dan zal men hem wel eens de eer aandoen « het vel van de luipaard aan te trekken », « ndota nkoi » zooals men zegt; niet om zijn invloed te breken, maar opdat zijn invloed zou gedeeld worden door de ander Ahuka.

Dezelfde ceremonie — die veel geld veronderstelt bij den gevierde — zal ook wel eens plaats grijpen om een trommelaar te vereeren, en om hem het recht te geven een luipaardsvel om zijn trommel te hangen als hij trommelt.

De smeden ook genieten sommige voorrechten hun door de Ahuka gegeven, waarschijnlijk omdat men hunne diensten niet kan missen.

Zoo bv. als een wild beest gevangen of gedood is zal de chef een hesp, de trommelaar de nieren, en de smeden 't nekstuk krijgen.

Een der voornaamste rechten van de Ahuka is het recht het luipaardsvel te mogen aanraken, en er een te mogen bezitten.

De chef mag niet eten van de luipaard maar de Ahuka wel.

Als er zoo'n beest gedood werd in 't dorp hebben de Ahuka het recht bij den doortocht van het geschoten beest alles te nemen wat hun bevalt. Het beest wordt in 't dorp en in 't omliggende rondgedragen. (Dit gebruik is niet uitsluitend bij de Ahuka waar te nemen. Maar zij zijn wat ijveriger en wat heftiger om te nemen wat hun niet toekomt.)

Over 't algemeen zijn de Ahuka niet gaarne ge-

zien door de menschen wegens hun verregaande aanmatiging.

In de streken waar de Ahuka gevestigd zijn is de groote veelwijverij geen zeldzaamheid.

N. B. In streken als bv. Lodja, waar de Atetela-Asambala gevestigd zijn met hun Ahuka, bestaat er onder de andere bevolking een zekere neiging om de oer-oude instelling van de Nkumi-Okunda te versterken. Zoo bv. in den tijd van de katoenmarkten doen er veel jonge gasten de noodige stappen bij hun ouders om Nkumi te worden. Het is een zekere plaatsing van 't geld, want wat men nu uitgeeft, zal later toch wel terugkeeren; een deel komt altijd terug bij vader die ook Nkumi is en de opbrengsten mag deelen met zijn makkers.

P. Stanislas, C.P.
Bena-Dibele

R É S U M É.

Originnaire de la région de Lubefu, le nom Atetela s'est étendu à d'autres groupes, grâce aux conquêtes de Ngongo Leteta. Un autre nom: Asambala est préféré par les conquérants moins mélangés avec les groupes soumis. Le nom Ankutshu est plus usité vers l'Est. L'origine de ces noms reste problématique. Une explication plausible est qu'ils indiquent la descendance de harems constitués par les chefs Arabisés de la côte avec des femmes Wasambala et Wankutshu.

Les Atetela-Ankutshu sont divisés en deux parties par l'organisation politique. Les conquérants du Sud-Est et les groupes soumis en premier lieu ont l'organisation simple des Ahuka. Le pouvoir des Ahuka, inférieur à celui des chefs mais le limitant de fait, dérive de ce qu'ils sont les anciens serviteurs des conquérants et se rattache au léopard, dont ils ont seuls le droit de posséder la peau. Par contre l'organisation autochtone, similaire à celle décrite d'autres groupes Mongo, est celle des Nkumi-Okunda, constituant la classe riche et influente, fortement hiérarchisée et dont les divers grades possèdent des attributions bien marquées. La position n'est pas héréditaire; elle s'achète. Son influence décline; mais là où des groupes Atetela-Asambala sont fixés au milieu des autochtones, on constate chez ceux-ci une tendance à renforcer l'institution ancestrale.

RECHTSTREEKSCHERE REDE EN CHRONOLOGISCHE ORDE IN DE KONGO-TALEN.

Er zijn in de kolonie meerdere beweringen in omloop over de inlandsche talen, hun aard en structuur. Een goed deel van die beweringen schijnen zóó vast te staan dat zij a.h.w. axiomas zijn geworden, die dus klakkeloos aanvaard worden. Het vraagt een langdurig en nauwkeurig onderzoek ter plaatse om die beweringen aan de werkelijkheid te toetsen. Het loont echter de moeite en men bevindt dan dat die axiomas verre van alle gegrond zijn.

In de regels die volgen zouden we er een paar van willen nader beschouwen.

ONRECHTSTREEKSCHERE REDE.

Onlangs las ik ergens dat de Kongo-negers geen onrechtstreeksche rede kennen, doch enkel de rechtstreeksche. Ze zouden dus zeggen: ik denk: «ik zal vertrekken»; en niet: ik denk dat ik vertrekken zal. In het Nederlandsch is het verschil tusschen beide zegswijzen duidelijk uit de gebruikte wending. In het Latijn is het onderscheid nog scherper wegens het gebruik van den accusativus cum infinitivo. In het Fransch echter ligt het verschil enkel in het al of niet gebruiken van een voegwoord. Bv. Je pense: je partirai, tegenover: je pense que je partirai. In het Engelsch laat men zelfs veelvuldig het voegwoord weg, zoodat beide zegswijzen samenvallen.

De bewering dat de Negers geen onrechtstreeksche rede kennen lijkt me te steunen op dergelijke voorbeelden. Deze vormen

echter geen voldoende basis van vergelijking, zooals uit voorgaande blijkt. Men neme dus liever zijn toevlucht tot duidelijker gevallen, en wel tot zinnen waarin het onderwerp van den hoofdzin niet de eerste persoon is. Bv. gij zegt dat gij weggaat; vous dites que vous partirez; you say you will leave; enz. Of: hij zegt dat hij werkt; il dit qu'il travaille; he says he is working. In rechtstreeksche rede gebruikt men dan in den bijzin den eersten persoon: gij zegt: «ik ga weg»; vous dites: «je pars»; you say: «I shall leave»; of: hij zegt: «ik werk»; il dit: «je travaille»; he says: «I am working».

Vergelijking met dergelijke voorbeelden uit Europeesche talen zou misschien wel het axioma over het ontbreken van de onrechtstreeksche rede in Negertalen een deuk kunnen geven. Dit is ten minste wat we bevonden hebben voor het lomongo.

Deze taal gebruikt zoowel onrechtstreeksche als rechtstreeksche rede, evenals onze Europeesche talen. In de voorbeelden met eersten persoon in den hoofdzin kan het voegwoord (te, mb) gebruikt worden of weggelaten, evenals in het Engelsch. De vorm van het werkwoord vertoont geen verschil met de rechtstreeksche rede; hier komt het lomongo dus overeen met Eng. en Fr., en verschilt van Nederl. Aldus zegt men (om bij onze boven gekozen voorbeelden te blijven): *átanga njífókenda*, of: *átanga te njífókenda*.

Neemt men nu de voorbeelden van de

tweede soort dan blijkt aanstonds dat de onrechtstreeksche rede door de Mongo even goed gebruikt wordt als door Europeanen. Ook hier kan, evenals in het Eng., het voegwoord (te, mb) weggelaten worden. Bv. gij zegt dat gij weggaat, en dgl.: ósanga (te, mb) ókenda; Hij zegt dat hij werkt: ásanga (te) ásála. Deze onrechtstreeksche rede wordt evenveel gebruikt als in Europeesche talen naast de rechtstreeksche rede = hij zegt: ik werk = ásanga: ísála.

Zoo zegt men ook in de dagelijksche taal zeer veelvuldig: báontóma (te) níjmane = ze hebben me bevolen van weg te gaan; álangáki ánjémólé = hij wilde me doen opstappen; totángáké te ale esii = denk niet dat het ver is; ásangya te ákende lóbí = hij is voornemens morgen te vertrekken; kamba lóolimeja te lóókelaka = gij hebt immers bekend dat ge het gedaan hebt. Enz. enz.

Zou het lomongo dan de eenige Kongoleesche taal zijn die de onrechtstreeksche rede gebruikt? Of zou de bewering, dat Neger-talen slechts de rechtstreeksche rede kennen, niet veeleer voortspruiten uit onvoldoende onderzoek? of uit een begripsverwarring over wat eigenlijk verstaan wordt onder rechtstreeksche en onrechtstreeksche rede? Waarbij dan, mogelijkerwijze, de psychologie haar rol speelt. De bewering past immers in het kader van onze algemeene opvattingen over Negers en hun talen. Het uitsluitend gebruik van rechtstreeksche rede doet zoo « primitief » aan, zoo kinderlijk. En die bestatiging geeft ons zoo'n speciaal soort teeder gevoel...

Wat er ook van zij, we meenden dat het nuttig kon zijn de aandacht eens te vestigen op dit punt der taalstudie, in de hoop dat ook andere talen nauwkeuriger zouden onderzocht worden. Het zal dan blijken of

het zeer verbreide gedacht van het ontbreken der onrechtstreeksche rede in Kongotalen gegrond is of niet.

CHRONOLOGISCHE ORDE DER FEITEN.

Er wordt wel eens beweerd, zelfs door kenners, dat onze Kongoleesche bantotalen geen ingewikkelde constructies kennen; en meer bijzonder, dat zij in de uitzetting der feiten en gebeurtenissen de natuurlijke chronologische volgorde niet wijzigen. Aldus zouden zij niet zeggen: ik ga niet weg, omdat het regent; doch enkel: het regent, ik ga (dus) niet weg. Ze zouden evenmin zeggen: Maria ging naar den tempel veertig dagen na de geboorte van Jezus. Noch: Alvorens te eten moet ge de handen wasschen. Eveneens: Jezus Christus heeft de Kerk ingesteld opdat in haar alle menschen de middelen zouden vinden tot het eeuwig leven, zou volgens den geest der Bantotalen moeten gezegd worden: De Kerk, Jezus Christus heeft haar ingesteld, zeggende: Mijne Kerk, dat elke mensch erin vinde de middelen om het eeuwig leven te bereiken.

Nu is het wel waar dat eenvoudige menschen dikwijls ook eenvoudige zinswendingen gebruiken. Dit is het geval in Europa zoowel als in Afrika. Veel zinswendingen die in boeken geregeld voorkomen en waaraan wij gewoon zijn geworden door onze jarenlange studies, worden niet zoo vaak gebruikt door gewone boeren en werkmenschen in Europa. Het kan dus zeker nuttig zijn tot dergelijke menschen in eenvoudige taal te spreken, zich dus te plaatsen op hun peil, vooral waar het gaat over verheven waarheden of over onderwerpen

waaraan zij niet gewoon zijn. Doch daaruit mag men nog zoo maar niet zonder meer besluiten dat die eenvoudige lieden geen meer ingewikkelde constructies kennen. We laten al te gemakkelijk onze oordeelen over dergelijke zaken steunen op hetgeen we in ons eigen, meer litterair, midden waarnemen, zonder te denken aan den geweldigen invloed die we ondergaan hebben vanwege de boekentaal en vooral de geleerde, gespecialiseerde of letterkundige taal.

Indien dus bv. de lomongo-sprekers vaak eenvoudige zinswendigen bezigen (vooral als zij zich richten tot Europeanen...) bewijst dit nog niet dat zij geen meer ingewikkelde constructies kennen, noch dat zij geen omkeering van de chronologische volgorde gebruiken. Hier hangt veel af van de individuele gesteltenissen. Niet alle inlanders zijn even beslagen in hun taal. Niet allen hebben hetzelfde redenaarstalent of artistiek gevoel. Sommige personen spreken steeds eenvoudige taal zonder zich de moeite te geven naar de specifieke woorden of geijkte uitdrukkingen en wendingen te zoeken. Hetzelfde verschil treft men aan in zake de constructies. Allerlei elementen van intellectueelen, moreelen, psychischen en socialen aard komen hier in aanmerking. Hernemen wij nu onze voorbeelden van hierboven. Reden aangevende zinnen komen in lomongo voor. Zij worden uitgedrukt hetzij door een relatief-vorm van het werkwoord, hetzij door uitdrukkingen bestaande uit voegwoord + substantief + connectief partikel.

Voorbeeld: la ntsina êa = om reden van. In plaats van het connectief-partikel kan ook een relatief-vorm gebezigd worden terugslaande op het substantief; dit gebeurt speciaal wanneer een bepaalde tijd dient te worden aangegeven. Bv. omdat het regende

=la ntsina ěki mbúla ojwéká (verleden). Het voegwoord LA kan ook weggelaten worden zonder dat de beteekenis er door verandert.

In plaats van ntsina, dat in eigenlijken zin: basis beteekent, komen ook andere substantieven voor, zooals: bokóo (eigenlijk overeenkomend met Lat. causa, niet met Fr. cause!); bokongo (eigenlijk: rug); elokó (schuldigheid; ook: doeleinde); en dialektische woorden, zooals: ewélá, verwant met ww. wêla = sterven ter wille van iem. of iets. Met deze verscheidenheid in uitdrukkingswijzen vergelijkte men de Nederl.: om reden van, om wille van, wegens.

Een zinswending als de boven aangehaalde: Maria ging naar den tempel veertig dagen na de geboorte van Jezus, is ook heel normaal in lomongo, zoodat zij woordelijk kan vertaald worden: Malíá áótswâka nd'ílombe yá Njakomba bskólo 40 nd'áfeka bá eótswelo éá Yěsu. Evenals in het Ned. mag men echter ook een andere zinswending gebruiken: bv. Yěsu áoótswa bskólo 40 ko Malíá áokenda nd'ílombe yá Njakomba = Jezus was 40 dagen geboren en (toen) ging Maria naar den tempel.

« Alvorens te eten moet ge de handen waschen » wordt ook heel normaal in het lomongo weergegeven. Men gebruikt daarvoor een hulpwerkwoord gevolgd door den infinitief. Dat hulpwerkwoord is -singi, dat enkel in den statief voorkomt en geen andere beteekenis heeft dan aan te duiden dat de handeling van den hoofdzin gesteld wordt vóór de handeling van den bijzin. Deze bijzin kan, zooals ook in Nederl. en Fr., zoowel vóór als ná den hoofdzin komen. Het aangehaalde voorbeeld is in lomongo: osingí slé. osolaka bakata. Of: osolaka bakata osingí slé. Nog een voorbeeld: alvorens het werk te beginnen bidden wij = tosingí ómanga

bolemo, tšnda lšnda.

Hieruit moeten wij besluiten dat: ofwel het lomongo op gebied van constructie gansch afzonderlijk staat onder de Kongoleesche talen, ofwel dat de hierboven aangehaalde

bewering over den zgn. primitieven aard der inlandsche zinswendingen aan een kritisch onderzoek dient te worden onderworpen.

G. Hulstaert, M. S. C.

LOMONGO EN NGBANDI.

Naar aanleiding van mijn artikel onder bovenstaanden titel verschenen in *ÆQUATORIA*, VIII, bl. 153 zijn de Mill-Hill missionarissen PP. H. Noordman, H. van Thiel en B. Heijboer zoo welwillend geweest me enkele aanvullingen en verbeteringen te laten geworden, die ik hier volledigheidshalve laat volgen.

Bij: ngongo, ruggraat (rug) is het lingombe-woord niet mokongo, doch mo-kongo.

Bij de woordenlijst dienen nog de volgende Ngombe-woorden te worden gevoegd (de volgorde is die der Ngbandi-woorden):

bómbi : bomba = vergaderen, bergen

šnda : li-kšnda = banaan

leli : ww. ləla = kinderen-oppassen

ndiká : mo-ndiká (mv. ndiká) = palmpit

nyo^a : mwá = drinken

nzángo : d-ángo = palmtak

Voor: butu = zand, stof, is het Ngombe-woord: dutu; het aangegeven ma-butu, schijnt een (vervormde ontleening aan lomongo.

Voortgaande op deze nieuwe gegevens wordt de proportie Ngbandi-lomongo-lingombe iets gewijzigd ten voordeele dezer laatste taal, die aldus 6 woorden verkrijgt; hetgeen hare proportie ten overstaan van ngbandi en lomongo brengt van een kleine helft op een groote helft (59:34).

G. Hulstaert.

UBANGI ONDER LINGUISTISCH OPZICHT.

1. De verschillende taalgroepen.

Er zijn in Ubangi drie hoofd-talen, elk door een goed aaneengesloten en talrijke volksgroep gesproken:

- 1) Het ngbändi.
- 2) Het ngbaka (buiten Ubangi gbaya of mandzia genoemd).
- 3) Het mbanza.

Buiten deze drie bestaan er nog andere talen door kleinere en meer verspreid levende groepen gesproken, en die men tot vier groepen kan herleiden:

De Banda-groep, (waartoe ook het mbanza behoort) met de dialecten: mɔnɔ, tɔgbɔ, gɔbü, ngbundu, ngbugu, yakpwa, langba, langbase (...).

- 4) De Nzombɔ-groep, waartoe behooren, benevens het nzombɔ zelf (waarvan hier de benaming aan heel de groep gegeven wordt¹): het ngbaka-mabo, het gbänziri, het kpwála of gbakpwä, alsook het buraka.
- 5) Het furü dat afzonderlijk moet genoemd worden, samen met het bagilo.
- 6) De groep der Bantoetalen, met het ngombe, het gezɔ^a (in Ubangi Binza-taal genoemd), het ndenga of taal der Ubangi-pygmeëen ook Mambenga geheeten.

1) Vroeger werd die groep de Ngbaka-Mabo-groep genoemd, doch om verwarring te vermijden met de Ngbaka van groep 2, spreken wij voortaan van Nzombɔ-groep.

N. v. d. R. - De kleine^a achteraan den klinker beteekent nasalisatie. Het trema geeft den middeltoon aan.

Al de talen genoemd onder de nummers 1 tot en met 5 behooren tot de centraal-soe-dantalen. Volgens de verdeling van Dr. Wils vallen ze onder de ÆQUATORIALE TALEN. In zijn bekend boek²) schrijft hij onder meer op bl. 18: «Het centraal deel (van de æquatoriale groep) ... bevat talen als het baya, het banda, het mandjia (=gbea), monjombo, gbanziri, gbwaga (=bondjo), sango...» Zijn baya en wat verder mandjia (=gbea), is ons ngbaka van groep 2; zijn monjombo is ons nzombɔ en zijn gbwaga (=bondjo) is ons ngbaka-mabo van groep 4. Verder gaat schrijver met zijn opsomming voort: «Misschien ook... het gbandi... e. a.» Hier wordt ongetwijfeld ons ngbändi van groep 1 bedoeld.³)

Talen, nauw verwant met het ngbändi, zijn tot nu toe niet gekend. Het commercieel sango, is er een «afkooksel» van. In het Westen van Ubangi, waar het ngbandi door een groot aantal inboorlingen, ook buiten ons vicariaat, gesproken wordt, wordt die taal «mbati» genoemd.⁴) Het is het westelijk dialect van het ngbandi.

Het ngbaka van Belgisch Ubangi is, afgezien van dialectische afwijkingen, dezelf-

²) De Nominale Klassificatie in de Afrikaansche-Negertalen. Nijmegen 1935.

³) Schrijver zegt dat er van die laatste talen, waaronder hij het ngbandi noemt, slechts lexicologische gegevens verstrekt zijn. Ofschoon hij in zijn litteratuur op bl. 32 de «Spraakunst der Ngbanditaal» van (P.) B. (enjamin) Lekens opgeeft, schijnt hij dus dit boek toch niet ter hand te hebben gehad.

⁴) Diezelfde naam «Mbatî» wordt ook te Banzistad aan de taal gegeven (ook West taal), die door de Lite gesproken wordt, dieper in het binnenland.

de taal als het gbya en mandjia van Fransch Ubangi.

Al onze Banda-dialecten zijn vertegenwoordigd in de wel bekende en sterke Banda-groep van A. E. F.

Van de Nzombó-groep moeten veel verwante talen gevonden worden onder de oude talen van Uele. Onder meer behoort het mayogó zeker tot deze groep, alsook het bangba, en waarschijnlijk het mundu.⁵⁾

Het furü is zeker meer verschillend van de vier vorige groepen, doch waarschijnlijk behoort het nog tot de Centraal-Soedantalen. Nader verwantschap werd nog niet voldoende bewezen. Enkele lexicologische gegevens verraden een gelijkenis met het sara, een taal in de streek bezuiden het T Chadmeer gesproken. Grammaticale wendingen in het furü vertoonen een overgang naar de Bornu-talen. Onder meer vindt men in het furü: (1) een verder doorgedreven gebruik van het meervoudspartikel; (2) een klaarder onderscheid tusschen de woordsoorten, en (3) het regelmatig voorkomen van een soort artikel bij het naamwoord in vorm van suffix.

Wat de talen betreft van de Bantoe-groep, blijkt het ngómbe van Ubangi nauw verwant met het ngómbe van de Middenkuip. Het gezó of de Binzataal is nagenoeg dezelfde taal als deze van de Mobati van Z.-W. Uele.

Met de taal der Pygmeeën van Ubangi blijven nog verdere gelijknissen te zoeken. Enkele beschouwingen kunnen nochtans reeds vooropgesteld worden. (1) De taal behoort zeker tot de Bantoe-groep, zoowel

wat de woordenschat als wat de grammatische constructie betreft. (2) Ze schijnt niet in verband te staan met de nu nog gesproken bantoetalen van Ubangi, maar eerder met bantoetalen nu buiten ons gebied gesproken, o.a. met het mbati-mbaiki van A.E.F. en het lóleku van den Evenaar. (3) Lexicologische gegevens wijzen op een zeker verband met een groep der soedantalen van Ubangi, nl. met de Nzombó-groep. Gemeenschappelijke woorden komen voor bij het tellen en in namen van enkele cultuurgoederen bv. boog, pijl, ijzer, mes.

II. Overeenkomst van talen en volken.

Of talen en volken samenvallen is een heel ingewikkeld en delikaat vraagstuk waarop zoo maar niet ineens een afdoende antwoord kan gegeven worden. De gegevens die we omtrent ons volk hebben, zijn hiervoor nog niet menigvuldig genoeg. We kunnen nochtans reeds een antwoord geven op de volgende vragen:

Vallen talen en volken samen 1° uit geschiedkundig, 2° uit rassenkundig, 3° uit ethnologisch oogpunt? Of met andere woorden: volkeren die een vreemde taal spreken hebben die ook 1° een onderscheiden afkomst volgens hunne genealogieën en verhuizingen; 2° hebben ze andere lichamelijke kenmerken; 3° hebben ze een andere cultuur of beschaving?

A. Taal en geschiedenis.

In de talrijke werken van Mgr. B. O. Tanghe wordt deze kwestie meermalen behandeld. Hier kan ik dus volstaan met de volgende samenvattende besluiten:

1) In groote trekken zien we taal en afkomst samenvallen, bijzonder bij de groote

⁵⁾ Waar de Calonne van de « Bwaka de l'Ubangi » spreekt (Azande, bl. IX, 34 en 95) moet telkens de Ngbaka-Mabo (groep 4) verstaan worden en niet de beter gekende Ngbaka van groep 2.

groepen.

2) wat de genealogische afkomst betreft is het samenvallen min volledig.

3) In hun verhuizingen is de overeenkomst meer zichtbaar. De groep die ngbandi spreekt zien we heelemaal voortkomen uit het Mbari-Shinkogebied, d. i. het Noord-Oosten. De Banda-groep, ofschoon in twee of drie kolommen over de Ubangi getrokken, zijn allen afkomstig van de Midden-Noordelijke streek: de Ngbaka van de Noord-Westelijke streek. De Nzamba-groep wordt opgegeven als komende uit de Yakoma-streek en heeft zich voortbewogen langs den Ubangi van Oost naar West. De Ngombe komen uit eenzelfde richting als de Ngbandi, te weten de samenvloeiing van Uele-Mbomu en hebben zich later wijd verspreid.

B. Taal en ras.

Hier zouden we moeten kunnen steunen op lichaamsafmetingen. Deze zijn echter nog niet toereikend. Een 400 tal werden reeds genomen op Ngbandi en Mbanza van de Businga-streek. Een 50 tal zijn ook voorhanden van de Ngbandi uit de Yakoma-streek⁶). Maar op andere plaatsen waar de voornaamste bestanddeelen der groepen verblijven, werd nog geen onderzoek ingesteld.

Voortgaande enkel op een algemeenen indruk kunnen we het volgende zeggen.

1) Van een groot verschil waarmede men de twee groote linguïstische verdeelingen van Bantoe en Soedaneezen zou kunnen tegenover elkaar zetten is geen spraak.

2) Sommige groepen vertoonen een goed te onderscheiden type: de Banda-type

b. v. ten overstaan van de Ngbandi-type. De eerste is kleiner van gestalte, zwart van huid en ruwer van gelaat; de tweede is grooter, met klaarder huidskleur en fijner gelaatstrekken.

3) In ieder groep vindt men een vermenig van typen, maar dit is bijzonder bij de Ngbandi te bemerken.

4) De kleinere uiteengespreide groepen zijn van de omliggende volken nauwelijks te onderscheiden.

C. Taal en cultuur.

Ofschoon hier beter materiaal aanwezig is dan voor oogpunt twee (het raskundig onderzoek), bestaan er toch nog geen genoegzame gegevens om een definitieve uitspraak te doen.

Voorop dient hier weer gezegd, dat er geen spraak kan zijn de kleine Bantoe-groep van Ubangi tegenover de Soedaneesche groepen te stellen. Ten andere, de verdeling in Bantoe en Soedaneezen wordt door de moderne ethnologen enkel nog gebruikt wanneer ze van een zuiver raskundige verdeling spreken. Een Bantoe-cultuur wordt nergens tegenover de Soedan-cultuur gesteld.

Ik spreek hier ook niet over onze Ndengapygmeëën, omdat deze kwestie te specifiek is en het onderscheid hunner cultuur te klaar.

Laten we eerst opsommen wat we denken gemeenzaam cultuurgoed te zijn van alle Ubangi-groepen samen, om ze beter te kunnen vergelijken met andere volken van Afrika.

1) Gemeenschappelijke cultuurgoederen der groepen van Ubangi.

Het land wordt bij hen bebouwd door de vrouwen (kleine tuinbouw). De mannen doen enkel de voorbereidende ontginning. Ze hebben geen ware veeteelt. Ze houden enkel geiten en kippen.

⁶) Deze laatste werden opgenomen door Mr. Rosy in de Mbongo- en Litehoofdijen.

Ze leven ook gedeeltelijk van de jacht, waarbij ze zich bedienen van lansen, valstrikken en putten.

Ze bewerken het ijzer en hadden vroeger smeltovens.

Hun dorpen bestaan uit verschillende families, bijeengegroepeerd onder een dorpshoofd, die het hoofd is van een dezer families.

De erfenis geschiedt langs patriarchale lijn. Sporen bestaan van totemisme. Bv. verbod van zekere dieren te eten voor bepaalde personen, geslachten of klassen.

Iedere groep nu heeft, benevens deze gemeenschappelijke cultuurgoederen ook eigen gebruiken die hen onderling laten onderscheiden ⁷⁾.

2) Cultuurgoederen van de Ngbandi.

Ze beoefenen de groote jacht met netten en honden.

Ze zijn voor het meerendeel binnenlanders. Enkele stammen zijn waterlui, o. m. de sango. Deze vervaardigen groote, ruw afgewerkte prauwen met afgeronden bodem. Bij het roeien zitten ze neer op den rand der prauw.

Ze hebben speciale geestenhutten voor de vereering van hun voorouders.

Hun hutten zijn rond, met kegelvormig dak. Bij hen bestaat de ritueele besnijdenis niet.

Ze hebben een kleine, heel primitieve boog, waarvan de koord vastgemaakt wordt door wat men noemt « fixation frontale ». Hij wordt aangezien als de oorspronkelijke boog der Pygmeeën van Afrika.

Hun manier van vuur maken gebeurde door wrijving (vuurploeg of vuurschaaf).

Velen hebben de bovenste snijtanden uitgerukt.

De mannen droegen de boomschors van de « Ficus indica » als kleeding, de vrouwen droegen enkel een blad.

Hun voornaamste voedsel bestaat uit bananen en maniok.

Benevens de eenvoudige rolvormige trommels, heelemaal uit hout, hebben ze trommels op de twee uiteinden bespannen met vellen die met lederen reepels op het hout gehecht zijn.

De « kundi », de 5-snarige mandolien, is bij hen algemeen. De xylofoon is bij hen ook zeer verspreid.

Men vindt nog in hun geestenhutjes de tweeledige ijzeren klok zonder klepel, « kpworo » genaamd en de groote « Ngbongbo »-klok. ⁸⁾

3) Cultuurgoederen van de Banda-groep.

Ze zijn enkel binnenlanders.

Doen niet aan gezamenlijke groote nettenjacht. Hebben bogen die grooter zijn en van een anderen vorm dan die der Ngbandi.

Het is de eenvoudige boog met ronde stok, pees uit lianenvazels, afgescherpte uiteinden waaraan de pees bij middel van een oog vastgehecht is. Ze gebruiken ook pijlen met ijzeren punten.

Hun hutten hebben den vorm van een bijenkorf.

Ze hebben de besnijdenis ritus met afzonderings-afsluitingen.

Ze begraven hun lijken in zittende houding

⁷⁾ Vele van de zaken die hier zullen opgesomd worden zijn in het praktisch leven heel dikwijls van weinig belang. De « ethnologische » beteekenis wordt hier in 't oog gehouden. Het zijn meestal goederen die dienen om « cultuurkringen » te onderscheiden.

⁸⁾ Een nadere beschrijving en zelfs fotos van al deze voorwerpen kan men vinden in « De Ngbandi naar het leven geschetst », door Mgr. B. Tanghe. Congo Bibliotheek. XXIX.

in een graf met zijkelder.
Het hoofdbestanddeel van hun voedsel is maïs.
Ze hebben de tanden puntig afgevijld.
Vroeger werd vuur gemaakt door draaiïng
(vuurboor).

Geestenhutjes voor de vereering der voorouders, zooals bij de Ngbandi, hebben ze niet. Ze hebben hutjes gemaakt met een «zoldering» waarin beeldjes van dieren in klei of hout bewaard en vereerd worden voor de jacht.

4) Cultuurgoederen van de Ngbaka.

Ze zijn geen waterlui.
Hebben een hoog-in-eer-gehouden besnijdenis-ritus met afzonderingskampen voor de jongens en analoge ritus, doch zonder kampen, voor de meisjes.
Ze kennen geen groote gezamenlijke nettenjacht.
Hun voornaamste voedsel is maïs.
Ze zijn bedreven boogschutters. Hun boog en pijlen zijn zooals die der Banda.
Het veelpuntig werpmes is bij hen algemeen.
De kleederdracht der vrouw bestaat uit een klein voorschortje uit ongekleurde rafiavezels en langs achter een soort staart uit dezelfde materie. Als versiering dragen ze soms een spiraaldraad om den hals.

Hun hutten waren vroeger in vorm van een bijenkorf.

Geestenhutjes zooals de Ngbandi hebben ze niet, maar bij hun woning ziet men uitgesneden houten afbeeldingen van de geesten welke ze vereeren.

Bij hen vindt men den stam-totem, hetgeen bij andere groepen van Ubangi weinig of niet aanwezig is.

Men vindt bij hen meer kunstzin dan bij de anderen. Hiervan getuigen de versieringen op voorwerpen ten gebuike der besnijdenis,

de ingesneden menschenkoppen op pijpen en mandolienen.

5) Cultuurgoederen van de Nzombó-groep.

Ik spreek hier van hetgeen nu nog eigen schijnt aan die groep. Veel dingen hebben ze gemeen met de groep in welke nabijheid ze verblijven. Is het bij de Ngbaka dan deelen ze in de Ngbaka-cultuur; is het bij de Mbanza of Ngbandi dan kowen ze grootendeels onder zulken cultuurinvloed. Het grootste gedeelte van de Nzombó-groep zijn echte waterlui, onder meer de Nzombó en de Banziri.

Hun prauwen zijn fijn afgewerkt, met platten bodem. De mannen en vrouwen staan recht bij het roeien; ze hanteeren de lange roeispanten.

Hun hutten zijn laag, rechthoekig, in lange rijen aaneengebouwd.

De vrouwen dragen een volkomen rokje in zwartgeverfde rafia, ahangende tot boven de knieën.

Men vindt bij hun soms nog harnessen uit olifantenvel.

6) Cultuurgoederen van de Ngombe uit de Bantoe-groep.

Cultuureel zijn bij hen twee groepen te onderscheiden. De eerste woont rond Bosobolo in de nabijheid van de Ngbaka. Vroeger waren ze in nadere betrekking met de Ngbandi. De tweede groep woont nabij de monding van de Lua, ten Zuiden Libenge, en worden de Mbatí-Ngombe genoemd. Ze zijn vooral in aanraking met de Nzombó.

De eersten hebben ronde hutten met kegelvorming dak zooals bij de Ngbandi. De huizen der tweeden zijn rechthoekig.

De eersten zijn binnenlanders en gebruiken

netten voor de jacht, terwijl de tweeden langs het water wonen.

De eersten hebben de besnijdenis-ritus voor de jongens, de tweeden bezitten die niet. Bij de eersten is de kleederdracht der vrouwen dezelfde als die der Ngbaka-vrouwen, bij de tweeden is het de dracht der Nzombo-vrouwen.

Beiden hebben geen geestenhutjes ter vereering der voorouders.

Iets wat hun echter allebei eigen is, en wat geen enkel ander Ubangi-volk bezit, zijn hun houten trommels, uitgebeiteld in den vorm van een dier (antiloop of buffel), waarvan staart en hoofd als handvat dienen en wier vier pooten op den grond rusten. Gelijksoortige trommels worden vermeld bij de Baloi van den Beneden-Ubangi en bij de Abarambo van Uele.

Uit deze vluchtige opsomming van cultuurgoederen kan men de volgende beschouwingen in het midden brengen.

1) De Ngbandi-cultuur is een diep complex van goederen uit zeer uiteenlopende beschavingen. Benevens heel primitieve bestanddeelen, zooals pijl en boog der pygmeeën, hun vuurploeg, en de afwezigheid van besnijdenis-ritus, hebben ze andere elementen die van een veel hooger ontwikkeling getuigen: hun patriarchaat is uitgewerkt in een stevige dorpsinrichting.

2) De Banda en de Ngbaka-culturen staan dicht bij elkaar. De kloof tusschen hen en de Ngbandi is tamelijk groot. Deze twee zusterculturen, zonder zoo hooge ontwikkeling als die der Ngbandi te vertoonen, hebben nochtans meer eenheid, bevatten niet zooveel tegenstrijdige elementen, bezitten een meer ontwikkelden kunstzin en vertoonen meer fijnheid in hun familielevens.

3) De cultuurgoederen van de Nzombo

-groep verdwijnen meer en meer naarmate ze zich mengen met andere groepen.

4) De cultuur der Bantoe-stammen van Ubangi kan nog onderscheiden worden van die der Soedan-stammen, bijvoorbeeld waar het hun gebeeldhouwde trommels geldt, doch, op zijn geheel beschouwd, kan van geen eigen cultuur spraak zijn.

III. Vergelijkende Taalstudie.

Voor de studie van de verwantschap der talen in Ubangi werd reeds het noodige materiaal verzameld. Een deel ervan werd even vóór den oorlog naar het tijdschrift «Africa» gestuurd. Het was de vertaling in het ngbandi, mbanza, ngbaka en nzombo van de «Short Guide to the Recording of the African Languages.» Dr. Westermann vernoemde dit materiaal in «Africa» Vol. XII, N° 3, bl. 354. Eenzelfde vertaling bezitten we voor het furü, door P. Ernest Verbaenen opgemaakt, alsook een ander voor het mono en voor het ngbaka-mabo. Kleinere woordenlijsten bestaan voor het kpwálá, ndenga, ngombe, gezoⁿ als ook voor talen uit het omliggende gebied.

Op die manier kon uitgemaakt worden welke de afzonderlijke talen zijn en welke als dialecten van één taal moeten beschouwd worden. Alle in het eerste punt genoemde groepen zijn wel onderscheiden talen, de onderverdeelingen van eenzelfde groep zijn eer dialecten.

Een volledige kaart der taalgrenzen met hun dialecten werd reeds opgemaakt. Een reductie van deze kaart verscheen in Kongo-Overzee, Jaargang 1936-37, bl. 212.

IV. Invloed van andere talen op eigen taal.

De inlanders houden aan hun eigen taal

en ook aan hun dialecten. Het lingala wordt beschouwd als de taal der Blanken, dus een vreemde taal, en wordt enkel door hen gebruikt in hun omgang met de Blanken.

De sociale voortreffelijkheid van de Ngbandi wordt door alle groepen in Ubangi herkend. Deze groepen leeren dan ook gemakkelijk het ngbandi als tweede taal aan⁹⁾ De oorzaak hiervan ligt ongetwijfeld in de «infiltratie» van Ngbandi-stammen, die zich tot kort vóór de komst der Blanken liet voelen bij al de andere groepen. De groote Ngbakagroep staat echter min onder dien Ngbandi-invloed dan de andere, ofschoon de oude Ngbaka nu nog ngbandi verstaan. Groote groepen die «en bloc» hun eigen taal laten om een andere taal over te nemen bestaan dan ook niet. Wel kent men kleinere dorpjes, die bij een ander groep zijn gaan inwonen en die na een paar generaties hun eigen taal verleerden.

Van grondige evolutie van taal is geen spraak, wel van overnemen van vreemde woorden. Zoo bezit het ngbandi reeds veel woorden, die onbewust, uit naburige, ook bantoe-talen, werden opgenomen.

V. Inlandsche taal en Missies.

Van den beginne af dat de Paters Capucijnen de evangelisatie van Ubangi in handen namen werd het principie «moedertaal voertaal» doorgevoerd.— De «geriefelijkheid» van een lingua franca werd over het hoofd gezien. Men is begonnen het ngbandi aan te leeren en te gebruiken; daarna kwam er het ngbaka en nog later het mbanza bij. Zoo hebben de drie voornaamste talen van Ubangi

hun recht gekregen. De andere groepen of dialecten zijn te weinig volkrijk of te veel uiteen verspreid om dit principie overal met vrucht te kunnen toepassen.

De Protestanten van Ubangi (M. E. U.) hebben van het begin af het lingala aangenomen en gebruiken het nog.

VI. Inlandsche taal in het onderricht.

Godsdienstonderricht.

In den omgang met het volk gebruikt de missionaris de taal van den inlander. Het godsdienstonderricht geschiedt in zijn geheel in de taal van het volk. Waar alle onderhoorigen bij één taalgroep behooren is zulks gemakkelijk. Zoo zijn er drie missies uitsluitend door Ngbandi bewoond en het ngbandi wordt er als voertaal gebruikt; dit zijn: Banzistad, Yakoma en Abumombazi. Twee missies liggen onder de ngbaka wier taal er gebruikt wordt, nl. Bwamanda en Gangara.

De moeilijkheid verschijnt maar eerst, waar één missie leden van verschillende groepen moet bedienen. De ideale oplossing werd volledig doorgedreven op de missie van Mawuya, waar het volk hoofdzakelijk tot twee groepen behoort: Mbanza en Ngbandi. Catechumenaten worden afwisselend gehouden voor de Mbanza en voor de Ngbandi. Wanneer de Mbanza op de missie vertoeven, is mbanza voertaal; hetzelfde geschiedt voor de Ngbandi. Op de Zondagen echter wordt een mis met sermoen en gebeden voor elk afzonderlijk opgedragen, de eerste mis voor de Mbanza, de tweede voor de Ngbandi (Mbat). Deze oplossing is natuurlijk in het voordeel van den inlander, maar vraagt van den zendeling de twee talen goed te kennen. Op andere missies waar twee groepen aanwezig zijn werd dit principie zoo volledig

⁹⁾ Aan een opdringen van het ngbandi als «lingua franca» voor de andere groepen wordt hier niet gedacht.

niet doorgedreven. Te Businga wordt de tekst van den Catechismus door de Ngbandi samen met de Mbanza aangeleerd is het ngbandi. De uitleg geschiedt in de twee talen. Biecht wordt ook in de twee talen gehoord. De preek op de dorpen bij dorpsbezoek geschiedt in elke taal.

Te Molegbe, waar ook een ruim deel Mbanza wonen, geschiedt er het godsdienstonderricht in het ngbandi. Tot nu toe werd nog geen rekening gehouden met het Mbanza, omdat de onmiddellijk bijgelegen dorpen allen Ngbandi zijn.

Te Libenge wordt het lingala als voertaal gebruikt. Dit komt vooral, omdat ten tijde der stichting van deze missiepost (1915) er te Libenge een overgroot getal soldaten waren (300), waaronder reeds veel christenen.

Te Bosobolo, waar de missiepost te midden der Ngombe gelegen is, werd het ngbandi ingevoerd. Wegens hunne vroegere betrekkingen met de Ngbandi verstaan deze Ngombe nog goed het ngbandi. De groote verscheidenheid van talen in dit missiegebied — benevens het ngombs (bantoetaal) zijn er ten minste 4 dialecten van de Banda-groep, waarbij nog Kpwala en Banziri van de nzombogroep — liet het toepassen van het principie «moedertaal-voertaal» niet toe.

Te Mawuya waar men kordaat dit principie toepaste, is men onlangs verplicht geweest, benevens het mbanza en het ngbandi, ook het lingala in te voeren, om de nabij gelegen plantage Yumbi, waar alle slag van volk toekomt, te bedienen.

Schoolonderwijs.

In de lagere scholen, zoowel broes- als centrale scholen, werd hetzelfde principie als in het godsdienstonderricht zooveel mogelijk ingevoerd. Het ngbandi wordt als voer-

taal gebruikt in de scholen der missies van Banzistad, Yakoma, Abumombazi, Molegbe, Businga en Bosobolo. De voertaal is ngbaka te Bwamanda en te Gangara. Te Mawuya geschiedt het onderricht in twee talen: het mbanza en het ngbandi. Te Libenge gebruikt men het lingala.

In de normaalschool te Molegbe wordt het ngbandi voor een ruim deel der leer- vakken als voertaal gebruikt.

Het gebruik van de inlandsche talen op de missies wordt steeds in eer gehouden. Op de enkele missies waar het principie «moedertaal-voertaal» nog niet of enkel ten deele werd toegepast, wordt naar een gunstige oplossing uitgezien.

Bij de Protestanten is er spraak het ngbandi te gebruiken in de posten, welke ze zinnens zijn te stichten in Hoog-Ubangi.

Enkele Blanken, staatslui of handelaars, begonnen wel het ngbandi aan te leeren, doch ver kwam het erbij nooit. Feitelijk gebruiken de Blanken enkel lingala.

VII Eenmaking van talen.

Aan taaleenmaking voor de verschillende groepen valt niet te denken. Ze zijn alle gansch afzijdig staande talen met heel verschillende woordenschat. De grammatische constructie en syntaxis alleen, zijn nagenoeg dezelfde, het zijn immers allen «aequatoriale talen».

Eenmaking van dialecten is geschied voor het ngbandi door overheersching van de gewesttaal uit het Oosten. Het sango-dialect, voertaal in Oubanghi-Chari A. E. F., werd met reden van kant gelaten. Dit wordt door de inlanders overal gunstig aangenomen.

Voor het ngbaka werd reeds getast door zendelingen der missies van Bwamanda en Bomenenge, om elkanders dialecten nader te

onderzoeken.

De noodwendigheid van eenmaking der Ba-

nda-dialecten heeft zich nog niet doen voelen.

P. Rodolf Mortier, O.M.C.

R É S U M É

Les trois langues principales de l'Ubangi, parlées chacune par une population nombreuse et compacte, sont le ngbandi, le ngbaka et le mbanza. Cette dernière appartient au groupe Banda, dont les autres dialectes sont plus petits et dispersés. Toutes ces langues, avec le groupe Nzombô et le Furü, font partie des langues que le Dr Wils appelle équatoriales. Les autres langues de l'Ubangi appartiennent au groupe Bantou: Ngombé, Gazo et Ndenga.

La correspondance entre l'origine et la langue est peu marquée; elle est plus nette entre la langue et l'axe de migration. Les différences linguistiques ne correspondent pas avec les différences somatiques; cependant le type Banda est bien distinct du type Ngbandi. La correspondance est bien marquée entre la langue et les éléments culturels des divers groupes; cependant les Banda et les Ngbaka sont culturellement très voisins.

Chaque groupe tient à sa propre langue, voire à son propre dialecte. Cependant le ngbandi jouit de la prépondérance sociale dans la région, de sorte que les autres groupes apprennent facilement le ngbandi comme seconde langue, même les Ngbaka, pourtant moins ouverts à l'influence ngbandi.

Le lingala n'est employé que par les Blancs et avec eux.

Les Missions protestantes n'emploient que le lingala; mais il est question d'adopter le ngbandi pour les postes à fonder dans le Haut-Ubangi.

Les Missions catholiques emploient partout la langue locale, excepté à Bosobolo chez les Ngombé où l'on fait usage du ngbandi, à cause du nombre élevé de dialectes locaux; à Libenge, centre important, on emploie le lingala. Dans certains postes de mission l'instruction religieuse est dédoublée au profit des deux groupes linguistiques desservis. Dans les écoles la langue véhiculaire est le ngbandi chez les Ngbandi et à Bosobolo, ngbaka chez les Ngbaka, tandis qu'à Mawuya l'enseignement scolaire comme l'instruction religieuse est dédoublée: en ngbandi et en mbanza. A Libenge la langue véhiculaire des écoles est le lingala.

On ne peut songer à unifier toutes ces langues trop différentes entre elles. L'unification dialectale a été réalisée pour le Ngbandi, sur la base du dialecte oriental. Pour le Ngbaka il faudrait s'arranger avec les missions situées en dehors du Vicariat. La nécessité de l'unification des dialectes Banda ne s'est pas encore fait sentir.

LANDBOUWONDERWIJS

HOEVESCHOLEN 1)

Deze scholen hebben tot doel leerlingen, die de eerste jaren der lagere school hebben doorge- maakt, op te leiden tot praktische landbouwers en veekweekers. De vorming die hun dient gegeven te worden, is hoofdzakelijk de beredeneerde praktijk, aangepast aan de eischen en de omstandigheden der streek, met het doel de leerlingen bij het land- bouwbedrijf te houden en hen te helpen bij het inrichten van een z.g. boerderij, waar ze een land- bouwershuisgezin zullen stichten. Men wil dus boeren- families tot stand brengen, die zich vestigen bij hun volk, in hun streek en zooveel mogelijk in hun dorp; die zich van de andere families eigenlijk onderschei- den door dat ze dit bedrijf niet als een noodzake- lijkheid, noch als een bijzaak beschouwen, doch er werkelijk hun stiel van maken, waarin ze zich ver- der willen ontwikkelen en bekwamen. Dit is voor- zeker wel een van de meest beschavende en opvoe- dende middelen voor het welzijn van den inlander en dit verdient voor ons, missionarissen, alle belang- stelling, vooral als we die benaming kunnen doen voorafgaan door het woord: kristen.

Kristen landbouwersfamilies stichten! Maar dit is het uitgangspunt en de grondslag waaruit een kris- ten boerenstand in Kongo moet worden opgebouwd. De roem van dien stand hoeft niet meer te worden gemaakt. Luister naar wat Z. D. Hoogw. Kardinaal Van Roey verklaarde: « Wat is er schooner dan de landbouwersstand? Gij werkt en leeft in de heer- lijke natuur Gods; gij hebt het genot van al haar pracht en al haar weelde; gij zijt niet opgesloten in de doffe lucht van fabrieken of bureelen. Daar- om zijt ge gezond en kloek, gezond naar lichaam

en gezond naar ziel. Gij zijt de vrije mannen; de- bôer is zijn eigen meester en hij is koning op zijn land. De boeren zijn machtige steunen voor het Vaderland; zij minnen de orde en de tucht, zonder dewelke de maatschappij onmogelijk kan leven of bloeien: door hun werken en zwoegen zijn zij de beste voortbrengers van welvaart en vooruitgang; door het getal hunner kinderen verzekeren zij, meer dan welke maatschappelijke stand ook, de toekomst en den bloei van het land. Eere dus aan de boe- ren! Heil en zegen aan den landbouwersstand! »

En wat dan gezegd van de opvoedende waarde van degelijke kristen huisgezinnen, blijvende bij hun stand, in hun midden, in hun dorp?

Opvoeding is immers niet het werk alleen eener school, doch wel voogerst dit van ouders, van het huisgezin. In het boek van Dr. Frans De Hovre « Pedagogische Wijsbegeerte » lezen we: « Het familieleven wordt terecht aangezien als het eigen- lijke opvoedingsgesticht voor sociale cultuur »

Pestalozzi zegt: « In 't vaderhuis ligt de grond- slag van alle menschelijke en van alle sociale cul- tuur. Nergens wordt de vastheid en de eenheid van 't menschelijk karakter zoo goed verzekerd en ont- wikkeld, als onder den invloed van huiselijke bezig- heden en van welgeregeld familieleven. Huiselijke wijsheid is voor de vorming van den mensch, wat de stam is voor den boom. »

En nogmaals Dr. De Hovre: « In de hevigheid van de conflicten, die in geen enkelen socialen le-venskring even sterk aanwezig zijn, ligt het geheim van den paedagogischen invloed der familie ».

Mgr. Dupanloup verklaarde op het Kongres te Mechelen: « De lagere school is in mijn oogen de- voedster van tweeden rang. Beweren dat zij het aanschijn der aarde zal veranderen is eenvoudig kinderpraat. Verre van de hervormster van het menschedom te zijn, is de lagere school slechts de-

(1) Door een foutieve vertaling van « Ferme-école » werd in 't Nederlandsch reeds het woord « Schoolhoeve » gebruikt. Men hoelt dit woord maar te plaatsen naast: schooltuin, school- lokaal, schoolreis, schoolmeubel, enz, om in te zien dat het niet past in de beteekenis die aan dergelijke instelling wordt gegeven.

medewerkster van moeder en kind gedurende de eerste kinderjaren en de eerste opvoeding ».

De Amerikaan Spalding schrijft: « Natuur, vrijheid, godsdienst, litteratuur, wetenschap, kunst, handel, werk en vrije tijd, zijn alle opvoedingskrachten en opvoedingsgelegenheden, en 't is de taak der wijzen en der leiders dat ze bijdragen tot het vormen van een hooger ras van menschen ».

Wil men karakters vormen, dan vergete men niet dat op negenjarigen leeftijd de meeste menschen hun plooi genomen hebben voor het heele leven en het zijn maar uitzonderingen, die later die plooi nog zullen veranderen. Daarom zegt Pestalozzi tot de ouders: « Buigt uw kinderen waartoe gij ze wilt opvoeden, vooraleer zij weten wat links of rechts is ». Wat bij den Vlaming aldus bepaald wordt: « jong geleerd, is oud gewend ».

Dat onze inlandsche schooljeugd nog steeds ver van beschaafd is, niettegenstaande alle inspanningen; dat op de dorpen, bij vermaken, bij onderlinge verhoudingen, het nog heel wat te wenschen overlaat; dat de liefde tot het boerenwerk niet de hoofdeugd van den kleurling is, heeft alles tot eerste oorzaak: het te-kort aan degelijke huisgezinnen, aan familiale opvoeding.

Kan men een kern stichten van degelijke kristen families, blijvende in al hun eenvoud, doch met moed, liefde en fierheid bij hun werk, dan kunnen van daaruit de beste resultaten verwacht worden.

Eens deed mij een brave dorpspastoor uit Vlaanderen opmerken dat toch zoo weinig boerenzonen van zijn parochie voortstudeerden en hij gaf me zelf het antwoord op: « Ze hebben allemaal een paard ingeslikt en allen zoeken naar een hofstee ». Ik weet heelemaal niet of die allemaal ongelijk hadden, doch dit weet ik, dat hun zucht en verlangen het uitwerksel was van de huiselijke opvoeding, van den huiselijken geest.

In Kongo zijn we daar nog heel ver van! Onze jongens hebben van huis uit zoo bitter weinig meegekregen; ze zijn misschien meer verhard tegen het leven dan de Europeaan, ze zijn handiger en behendiger in een heele hoop zaken, doch niet altijd van goede hoedanigheden; maar liefde tot het werk, karaktervorming, oefening in deugd en eerlijkheid, zelfbeheersching, broederlijkheid, niets van dit alles!

Integendeel een heele sleep van misopvoeding, geschapen hoofdzakelijk door verwaarloozing der ouders en door invloed van het midden, dat niet steeds het gewenschte mag genoemd worden. Meermaals bestatigden wij dat sommige inlandsche moeders — helaas niet alle — van natuur uit echte opvoedsters zijn; daarom juist houdt over het algemeen de inlander zooveel van zijn moeder; doch de vaders bekommeren zich bitter weinig om hun kinderen; zij zelf vluchten den huiselijken haard en laten dan hun gasten aan hun eigen lot over. Zoo'n verwaarloozing in de jeugd blijft de kinderen heel hun leven door bij en 't is erger zelfs dan hen nu en dan te mishandelen. De kinderen immers hebben nood aan belangstelling der ouders, zoo niet ontaarden die kinderen ook aan den huiselijken kring.

De eindpaal van de pogingen tot het vormen van een Kongoleeschen, welingerichten, ontwikkelden kristen boerenstand, staat nog wijd van hier en de weg is hobbelig en bezaaid met veel hindernissen. De Hoesescholen kunnen echter een eerste stap zijn in die richting. Doch ook dan is het onontbeerlijk dat niet alleen aan vakkundige scholing wordt gedaan, doch ook aan het stichten van een boerenmentaliteit, aan het stichten van een echt landbouwersmidden met den landschen geest.

« En 'n koornspie, en 'n stuk van 't varken!
boerenleven, dat is plezant » zingen de kempische boerkens; wanneer zullen die in Kongo het ook eens met volle overtuiging nazingen, zoodat hun kinderen, opgevoed in den huiselijken landbouwerskring dan met René De Clerck meezeppen:

« Ik kreeg van mijn ouders
van ieder mijn part:
van Vader, mijn schouders!
van Moeder, mijn hart!
Ik vocht om de stuiten
met zuster en broer,
Ik ben van den buiten,
ik ben van den boer! »

INRICHTING.

Aan het oprichten eener Hoeseschool zijn menige voordeelen verbonden, doch ook evenveel moeilijkheden. Het kan zijn nut hebben, enkele punten ter bespreking te brengen.

Waarom dienen zulke scholen te worden ingericht?

Indachtig wat Mgr. Dupanloup over de lagere school zegde, hebben wij de overtuiging dat ook de Hoeveschool zoo maar het aanschijn der aarde niet zal veranderen en dat ook zij enkel een « helper » is en dus dáár past waar reeds aan landbouw gedaan wordt en men er iets voor voelt; bijgevolg in de bestaande min of meer gunstige landbouwmid- dens en nog bij voorkeur waar de inlandsche bevol- king met hun hoofden zulks wenschen. Zij zijn het immers die het leven, het bestaan en den goeden gang der school moeten verzekeren. Daar waar inrichters en inlandsche bevolking elkaars schaduw vreezen en tot zelfs malkaars kippen vervolgen, kan er weinig van komen; samenwerking is er noodig, ten andere, in alle takken van het landbouwonderwijs.

Het is om zeer gegronde redenen te verkiezen, waar er geen blijvende missiepost is, geen internaat in te richten. In dergelijk geval kunnen voor deze scholen enkel de meest bevolkte dorpen of groepen in aanmerking komen. Om ook de andere leerlingen die zulks verlangen en om reden van te verren afstand die eerste scholen niet kunnen bijwonen, kan men in sommige missieposten scholen met inter- naat inrichten.

De keuze van den grond is van 't allergrootste belang. Boeren op slechten, armoedigen, steenachtigen of te zeer hellenden bodem, is niet geschikt om bestuurder en leerlingen aan te moedigen.

De schoolhoeve moet een model daarstellen voor de streek door de wijze van het uitbaten, door den stand der gewassen, hun verzorging enz.; doch de eerste vereischte daartoe is een passende grond en wel zulke die voor de streek als meest voorkomende mag aanzien worden en die nog in zeer goeden staat verkeert.

Het ware niet juist geredeneerd wanneer men zich met minder goeden grond tevreden stelt, ten einde hem stilaan te verbeteren. Daar komt niets van in huis tenzij op een heel kleine oppervlakte en waar men dan nog over veel voedende stoffen beschikt.

Van het begin af moeten de leerlingen ondervin- den dat er rendement is, dat hun werk niet doelloos gebeurt, dat ze door zorg en inspanning iets ver- wezenlijken, dat door anderen mag gezien en ook

nagevolgd worden.

Men mag ook niet uit het oog verliezen dat voor veekweek, heel wat water noodig is en dat zulks dan niet te ver van de school moet te vinden zijn.

De gewenschte beschikbare oppervlakte hangt af van verschillende omstandigheden; zoo onder ande- re, van de schoolbevolking, van de natuur van den grond, van de wijze waarop de leerlingen later hun hoeve zullen inrichten (zie verder).

Hoofdzaak is, steeds grond genoeg beschikbaar te hebben om na cultuurafwisseling, hem in staat te stellen volledig zijn vruchtbaarheid te herwinnen. Het gaat er immers niet om in enkele jaren den grond uit te putten en dan op te kramen. Zoo hebben het de eerste monnikken niet gedaan in vroegere eeuwen toen ze onze voorvaderen leerden het land bebouwen; en nu nog kan men op menige plaatsen de gunstige invloeden aanwijzen van volge- houden en doelmatige verbeteringen uit dien tijd.

De gebouwen.

Daaronder komen de twee klaslokalen, de hui- zen van de monitors en bewakers en eén boerderij, in den aanvang niet te groot opgevat doch met vooruitzicht voor verdere uitbreiding die voorzien wordt als een geheel. Er moet voor gezorgd wor- den dat zooveel mogelijk alles door de leerlingen in de werkelijkheid kan beschouwd worden en uitgevoerd; diensvolgens neme men zijn toevlucht noch tot platen, afbeeldingen, schetsen, miniatuurvoor- werpen, als de zaken zelf tot de boerderij behooren.

Waar het maar eenigszins kan, wordt veel belang gehecht aan stalinrichting en zijn bevolking, want de veekweek is over het algemeen nog te veel verwaarloosd; daarmee zijn in de meeste streken, de Kongoleesche landbouwers hoogstens halve boe- ren. In Vlaanderen geldt de spreuk « een hoeve zonder vee, is een klok zonder klepel. »

Wien het aanbelangt passende plannen te vinden voor Kongo, verwijzen wij naar: « Élevages » door Malbrant en « Cours d'agriculture pour nos écoles » (Frères des écoles chrétiennes-Tumba). Van dit laatste boek is, sedert ons voorgaand artikel²), ook een tweede en een derde deel verschenen, zoodat daarin leerstof te vinden is die in eenvoudiger, voor

2) Zie ÆQUATORIA, IX, blz. 41 vv.,

leerlingen en streek aangepaste lessen, kan herwerkt worden.

Keuze en uanneming der leerlingen.

1) De leerlingen moeten den eersten graad der lagere school met vrucht gevolgd hebben; niets belet dat zij ook verder onderwijs hebben genoten; ten andere voor komende jaren zou men moeten voorzien dat ze zelfs den heelen cyclus der lagere school hebben doorgemaakt; hun vorming, opvoeding en ontwikkeling opgedaan in dit onderwijs is geen overlast en nog veel minder een beletsel om later verstandig te boeren.

2) De leerlingen moeten voldoende kracht hebben om de werken uit te voeren, dus gezond zijn en niet te jong (16 jaar)

3) Daar het te verkiezen is dat ze spoedig een landbouwersgezin zullen stichten, geve men de voorkeur aan de ouderen en aan dezen met voorbeeldig gedrag.

Onderwijsprogramma.

De officieele inlichtingen zijn karig doch voldoende voor wie eenigzins doorzicht heeft in het onderwijs. Wij houden er toch aan enkele beschouwingen ter overweging aan te bieden.

1) In hoofdzaak moet de landbouw-praktijk worden aangeleerd en wél een beredeneerde praktijk, t. t. z. de leerling mag weten wat en waarom iets te doen is of aldus moet worden uitgevoerd. Ook de inlandsche leerling is een denkend wezen; hij wil de reden weten van wat hij doet.

Daarom moet men elken dag een korte les geven of wat nog beter is, een onderlinge bespreking houden over de werkzaamheden van den dag. Dit gebeurt het best in een kalm, bezadigd midden, 't is te zeggen, in het leslokaal en op een uur dat alle leerlingen er moeten aanwezig zijn. Die besprekingen worden dan voortgezet daar waar ze moeten worden toegepast en de monitor of een voorwerker voert alle nieuwe oefeningen uit in het bijzijn van de leerlingen.

2) De meeste praktische werkzaamheden leeren de leerlingen het best van elkaar; sommigen onder hen hebben in veel zaken reeds vroeger een zekere handigheid opgedaan, dit werkt aanstekelijk

op de anderen, veel meer dan wij het zelf vermoeden. Zoo noodig is het de monitor zelf die het aanleert, of die verbetert waar het noodig is.

3) Vermits die werkzaamheden noodzakelijk bestaan in de seizoenwerken, is het ongepast de leerlingen zoo maar een systematischen cursus over landbouw op te dissen. Men onderwijze dus theoretisch naarmate praktisch wordt uitgevoerd.

4) De veekweek mag hier niet worden behandeld als iets afzonderlijks b.v. voor het tweede jaar; die maakt een integraal deel uit van de exploitatie en diensvoigens moet die ook van af de eerste dagen worden besproken en in praktijk worden gesteld. Telkens er een gelegenheid is, wordt die innig met de plantenkweek verbonden.

5) Om het de jongens mogelijk te maken eenige redeneeringen te volgen, is een elementaire kennis noodig over plant, dier, grond, lucht, microben, enz. en vooral over hun invloed op de voortbrengst.

6) Daar de leerlingen kunnen lezen, schrijven en een beetje rekenen, moet men de aangeleerde kennis verstevigen en vooral toepassen bij het landbouwonderwijs; zoo zal men hen o.a. een korte samenvatting bezorgen van de besproken onderwerpen en van de voornaamste leerstof, veel liever dan die te doen afschrijven, wat eenvoudig tijdroovend is; en bij gelegenheid doe men beroep op hun zelfwerkzaamheid en opmerkingsgeest, door hen schriftelijk of mondeling te doen antwoorden op passende vragen, naar wat ze met geringe inspanning zelf kunnen vaststellen, opmerken of ondervinden; nooit echter naar wat ze van buiten hebben geleerd. Geen woorden- maar zakenonderwijs! Het rekenen wordt toegepast telkens de gelegenheid zich voordoet o.a. bij het houden van eierlijsten, berekenen van oppervlakten, opbrengst, kostprijzen, winst of verlies, inkomsten en uitgaven eener boerderij, enz. We moeten daarom geënszins vervallen in systematische rekenlessen.

7) Ten einde liefde tot het landelijk leven te ontwikkelen, past het niet onverschillig te zijn tegenover al wat dit landelijk leven behelst: 't zijn de akkers, de dieren, de planten, ja, maar 't is ook het bosch, de jacht, de savane, de beek, het moeras, 't zijn de vogels en de visschen, de kruipdieren en insekten, 't zijn de seizoenen en de

hemellichamen, 't zijn de vermaken en de treurnis van het dorp. Over dit alles moeten onze inlanders weleens een anderen kijk krijgen dan wat hen werd opgedischt. En dit moet gebeuren door aangename en vertrouwelijke spreek- en aanschouwingslessen, en 't ware te wenschen dat men voor een dergelijke school een passend leesboekje samenstelle, waar de meeste onderwerpen, op een eenvoudige en aantrekkelijke wijze, zijn voorgesteld. Kunnen we in dit alles de milde hand van den wijzen Gever doen doorstralen, wat een opvoedend en beschavend werk hebben we dan niet verricht? Dit is het eenigste middel om kwakzalverij, hekserijen, fetischen, vooroordeelen, bijgeloovigheden, enz. te voorkomen. Dan ook kunnen wij eenigszins medehelpen tot gezondmaking van het midden, want zolang de slechte dansen, de braspartijen, de ontucht blijven zegevieren, wordt op een enkelen nacht méér afgebroken dan wij bij jaren lange opvoeding, tucht en onderwijs hebben opgebouwd. Het is dan ook onze taak gezonde vermaken in de plaats te stellen en al die uitingen van nog wild en onbeschaafd karakter te doen verdwijnen. Een probleem dat ieders belangstelling waard is, doch dat maar kan opgelost worden met medewerking en steun van hooger hand.

8) Besprekingen met praktische toepassing over beleefdheid, behulpzaamheid, naastenliefde, oprechtheid, eerlijkheid, enz. zijn opvoedend en mogen niet uit het oog verloren worden.

Na deze beschouwingen achten wij het onnoodig er op te wijzen dat de uren in het schoollokaal doorgebracht, geenszins afbreuk maken aan de opleiding onzer leerlingen en dat zij zelfs onontbeerlijk zijn. Men wachte er zich echter wel voor bij de leerlingen den indruk te wekken alsof de Hoeschool slechts een andere vorm is van den tweeden graad eener lagere school. Daarom wordt ook alles, wat niet tot het doel leidt, zoo als Fransch, Aardrijkskunde, verder rekenen, enz. heelemaal niet onderwezen.

PRAKTISCHE WERKZAAMHEDEN.

In heel het onderwijs gaat men steeds uit van de plaatselijke, praktische werkzaamheden, zooals die telkens algemeen worden uitgevoerd door de goede

kweekers van de streek.

Deze werkzaamheden en werkwijzen zijn noch onberedeneerd, noch willekeurig ingebracht, doch ze zijn het resultaat van eeuwen praktijk der generaties, die op dezen bodem, onder dit klimaat, onder deze voorwaarden aan hun kost moesten komen. Men kan aan den inlander geschikter alaam, verbeterde zaden, nieuwe of tot nu toe alhier weinig verspreide planten ter hand stellen. Zeker kunnen nieuwe middelen gevonden worden tot het voorkomen van te spoedig uitputten van den grond, tot beter en vollediger herstellen van zijn vruchtbaarheid; ingeslopen misbruiken, die telkens door het inkrimpen der beschikbare oppervlakte, meer dan vroeger ongewettigd zijn, kunnen worden tegengewerkt. Vooral kan gezorgd worden, door gemakkelijker vervoermiddel en door betere verkoopvoorwaarden, voor meerder export. De te zeer verwaarloosde veekweek moet meer uitbreiding nemen. In hoofdzaak echter zal de inlander blijven doen aan extensieve cultuur; «mes en hak» zullen nog lang zijn eerste alaam zijn en blijven, en algemeen genomen, zullen de cultuurwijzen weinig veranderen. Ook op de hoeschool behoude men zooveel mogelijk deze cultuurwijze en noch ploeg, noch traktor kan er dienst bewijzen om de jongens iets te leeren, tenminste niet in de meeste streken van Kongo. Alle z. g. middelmatige en zekere diepe grondomwerkingen zijn er meer nadeelig dan voordeelig, tenzij bij het aanleggen van groententuinen en zaadbedden, want daar is het zaak dat de grondreserven zoo spoedig mogelijk beschikbaar komen voor de planten; daar doet men immers aan intensieve cultuur en daar wordt de vruchtbaarheid van den grond hersteld of in stand gehouden door het aanwenden van stalmest, compost, asch, enz.

Het is van belang dat alle grondbewerkingen zoo spoedig mogelijk doorgaan om den grond dan zoo weinig mogelijk bloot te stellen aan de vernielende inwerking der zon.

Heel het cultuursysteem moet dan ook ten doel hebben: (1) steeds den grond volledig te bedekken door tusschenteelten, en (2) den bovengrond zooveel mogelijk ter plaatse te bewaren, bij al de toe te passen onderhoudszorgen en bewerkingen.

BETOOGPROEVEN.

In *ÆQUATORIA*, IX, 1, bl. 7 deelden we onze opvatting hierover mede, voor wat de lagere

school betreft; we meenen ditzelfde standpunt te moeten behouden voor de Hoescholen, alleen met deze verschillen:

1) dat men hier wel meer dan één proefneming per kweekseizoen kan uitvoeren, doch steeds blijven men bij het eenvoudige en wachte men er zich voor te zeer uit te zijn op nieuwigheden en zoekeringen, dat zullen anderen wel voor ons doen en dan zullen wij later wel in de gelegenheid komen er ons voordeel mee te doen; daar zal voor ons alleen nog te zoeken overblijven of iets dergelijks passend is voor onzen grond en klimaat, dus een z.g. « adaptatieproef ».

2) Daar deze school wel een specialisatie is in landbouw, volstaat het niet veekweek alleen te beschouwen bij anderen; die school moet haar eigen inrichting daartoe bezitten. Onthouden we dat, ook voor de Hoeschool, de beste betoogproeven deze zijn van welverzorgde culturen met doelmatig doorgevoerde veekweek!

BESTEMMING DER LEERLINGEN.

De leerlingen zouden vooraf goed moeten weten dat al de moeite die men zich voor hen geeft, al de ondersteuning vanwege de Openbare Besturen, hun maar gegund is indien ze zich later als « boer » willen vestigen. De school vormt noch monitors, noch leerlingen die ergens in verdere scholen kunnen aanvaard worden, noch toekomstige boys, noch landbouwarbeiders noch tuiniers voor missie of voor andere Europeanen. En ze moeten weten dat ze nooit hulp zullen krijgen om ergens in zulke diensten te worden aanvaard.

Naar sommige opvattingen zou men later de leerlingen plaatsen op de landerijen door hen in cultuur genomen, waarop ze dan verder in een groep, doch ieder voor zichzelf, zouden voortboeren; daar zouden dan zooveel boerderijtjes naast elkaar wedijveren en wel geen nieuw dorp doch er een afzonderlijke afdeeling van maken, onder gezag van de wettige aangestelde inlandsche hoofden.

Anderen verkiezen dat de terreinen van de school bij de school blijven en dat uittredenden hun boerderijtje oprichten elk voor zich zelf in het dorp daar waar geschikte plaats te vinden is.

In ieder geval past het hen te leiden bij het inrichten van 't bedrijf; en wil men hen zooveel moge-

lijk bij den grond en de plaats houden, dan helpen daartoe doorlevende wortelvaste planten: vruchtboomen, palmen, Hevea, koffie, cacao, naar gelang van plaats en omstandigheden. Doch dan zijn we reeds buiten het onderwijsgebied, en voorloopig willen wij binnen dit terrein blijven.

Het is echter van belang vooraf te weten waarheen men wil; daar zal immers ook van afhangen aan welke teelten zal gedaan worden en waar de blijvende culturen moeten gevestigd worden. In geen enkel geval past het op een Hoeschool hoofdzakelijk te doen aan de opgelegde, verplichtende nijverheidsplant der streek. Deze wordt aangekweekt in het kader van de algemeene vruchtafwisseling der streek en dient dus, als naar gewoonte, voorafgegaan en gevolgd te worden door die der voedingsplanten.

Kon een Hoeschool in een streek bereiken dat, naar haar voorbeeld, de vruchtbaarheid van den grond degelijk wordt behouden en hersteld door de daartoe aangewezen middelen, dan is haar opvoedende waarde op landbouwkundig gebied niet te onderschatten. En dit moet men dan ook vooral in het oog houden bij het inrichten der toekomstige boerderijtjes. Daar ook een grootere uitbreiding aldaar zal gegeven worden aan de veeteelt, is daarmee het gevaar voor schade en vernieling der culturen heel wat grooter en meer te vreezen en zulks ook ontmoedigt de leerlingen bij hun landbouwwerk. De noodige voorzorgen en bewaking moeten dan volstrekt genomen worden; geiten en varkens hebben loop noodig, doch zeker niet in de plantages der voedergewassen of waar ze ook maar eenigszins schade kunnen aanrichten.

ONDERWIJZEND PERSONEEL.

Deze kwestie is innig verbonden met een ander hoofdstuk dat we in een volgende mededeeling zullen behandelen, namelijk: de opleiding der onderwijzers tot lesgevers aan de landbouwscholen. Laat ons hier enkel aanstippen:

1) Om op een hoeschool te onderwijzen zou men in principie enkel die leerkrachten mogen aannemen die ondervinding hebben opgedaan in het praktisch onderwijzen op een lagere school en die er door hun werkzaamheid en door hun gedrag — niet zoozeer door wat meer of min grootte ver-

standsontwikkeling.—bewezen hebben dat ze voor zoo'n midden en voor dergelijk belangrijk werk degelijk passen. Daar ten andere in 't vooruitzicht komt dat deze onderwijzers beter zullen bezoldigd worden, is het voor hen dus een verhooging, een belooning voor bewezen diensten.

2) Een speciale voorbereiding in het z. g. viende leerjaar der Normalschool, zou hen op de hoogte brengen om niet alleen technisch, maar tevens pædagogisch en methodisch gevormd te zijn tot deze taak.

Br. Lacops M. V. Roels,
Molegbe (Ubangi).

Résumé.

Le but des fermes-écoles est de former des agriculteurs et des éleveurs de bétail par la pratique raisonnée et adaptée aux circonstances. Il s'agit de former des familles ayant pour profession l'agriculture. Ce qui est une des plus importantes activités civilisatrices. Car la classe paysanne est le pilier solide de la cité et la famille chrétienne est l'institution éducatrice par excellence. Beaucoup de déboires dans notre œuvre d'éducation de la jeunesse proviennent du manque d'éducation par et dans la famille.

Nous sommes ici encore très loin d'une classe paysanne solidement formée. Les fermes-écoles peuvent devenir le premier jalon sur la voie qui y mène, pourvu qu'elles ne se limitent pas à l'instruction technique, mais qu'elles s'emploient à créer une mentalité paysanne.

Voici quelques considérations pratiques :

Il est préférable de ne pas créer d'internat en dehors des missions. Il est de mauvaise politique de choisir des terres moins bonnes afin de les améliorer ; il faut que le terrain soit fertile, les élèves devant, dès le début, constater des résultats intéressants. Les terres doivent être suffisantes pour permettre l'assolement. Pour l'élevage l'eau doit se trouver à proximité. Il est important que les élèves voient tout dans la réalité et non sur des tableaux ou par des figures.

Les élèves doivent avoir terminé au moins le premier degré de l'école primaire. Ils doivent être assez forts pour exécuter les travaux. La préférence doit aller à ceux qui ne devront pas attendre longtemps avant la fondation d'un foyer.

La pratique doit être raisonnée, de préférence sous forme de causeries discutées sur le travail à exécuter durant la journée, commencées dans la classe et continuées sur le terrain. Les élèves s'enseignent mutuellement les détails pratiques.

Le cycle des leçons doit suivre le cycle des travaux convenant aux saisons. L'élevage ne peut être traité comme une branche indépendante des cultures. Quelques rudiments théoriques sont indispensables. Les connaissances acquises à l'école primaire doivent être entretenues par l'application à l'agriculture.

Afin de créer l'attachement à l'agriculture, rien de ce qui touche à la nature ou à la vie paysanne et villageoise ne peut être négligé. Insuffler à ces leçons de choses le véritable esprit chrétien est le seul moyen de lutte efficace contre la superstition, le fétichisme, etc. et servira en même temps à l'assainissement moral du milieu. Les causeries éducatives générales ne peuvent être omises.

Il est donc indispensable de donner des leçons dans le local des classes. Mais qu'on se garde de donner aux élèves l'impression qu'ils se trouvent dans un autre genre d'école primaire. Aussi s'agit-il d'écarter tout ce qui ne conduit pas au but de la ferme-école.

Les travaux pratiques ne peuvent être le bouleversement des méthodes ancestrales. Il faut plutôt améliorer l'outillage, introduire de nouvelles variétés, corriger certains défauts patents, favoriser l'écoulement, etc. Pendant longtemps encore la culture indigène restera extensive ; l'école doit s'y adapter. Il faut veiller spécialement à la protection et à la conservation du sol arable.

Les démonstrations doivent rester simples et adaptées. Les meilleures sont celles qui résultent de cultures soignées et d'élevages appropriés.

Après leur sortie de l'école les élèves doivent continuer à être guidés. Pour les fixer davantage, des cultures persistantes sont très utiles.

Comme instituteurs il convient d'engager seulement ceux qui ont l'expérience de l'enseignement agricole pratique, et sont, en outre, travailleurs et de bonne conduite. Une préparation adaptée dans la 4e année normale pourrait les former aux bonnes méthodes pédagogiques.

DE NGOMBE-STAMMEN VAN HET LULONGA-STROOMGEBIED.

In het monumentale werk van G. Van der Kerken « L'Ethnie Mongo » geeft de auteur een overzicht van de verhuizingen en de tegenwoordige woonplaatsen der Ngombe-stammen van Belgisch Kongo¹⁾. Naar aanleiding hiervan en van enkele, reeds in *ÆQUATORIA* verschenen artikelen²⁾, heeft schrijver dezes een poging gedaan de stamverwantschap der hem bekende Ngombe in kaart te brengen, zich baseerend op de tot nu toe verschenen literatuur, op welwillend verschafte inlichtingen en op door hem zelf in beperkten kring gedane onderzoekingen. Het resultaat hiervan wordt bij dezen den lezer aangeboden. Onbekendheid met het District van Kongo-Ubangi beperkte het voorwerp van deze studie tot de Ngombe van de Tshuapa, nl. van de gewesten Basankusu en Bongandanga. Mag men hopen, dat anderen het werk zullen opnemen en de hun ter beschikking staande informatie publiceeren, om door samenwerking te komen tot de reeds jaren geleden gevraagde globaalstudie van al wat Ngombe genoemd wordt?

HET NGOMBE-VOLK.

In vergelijking met de Nkundó-Môngo zijn de Ngombe een kleine bevolkingsgroep.

- (1) G. Van der Kerken. L'Ethnie Mongo. - Vol. I. - Brussel 1944. - blz. 146 - 172.
- (2) B. Tanghe. Ngombe en Nyi in Ubangi: *Æquatoria* II blz. 13 vv. — H. Noordman. De Ngombe van Lulonga, Ikelemba en Lopori: *Æquatoria* VII blz. 113 vv.

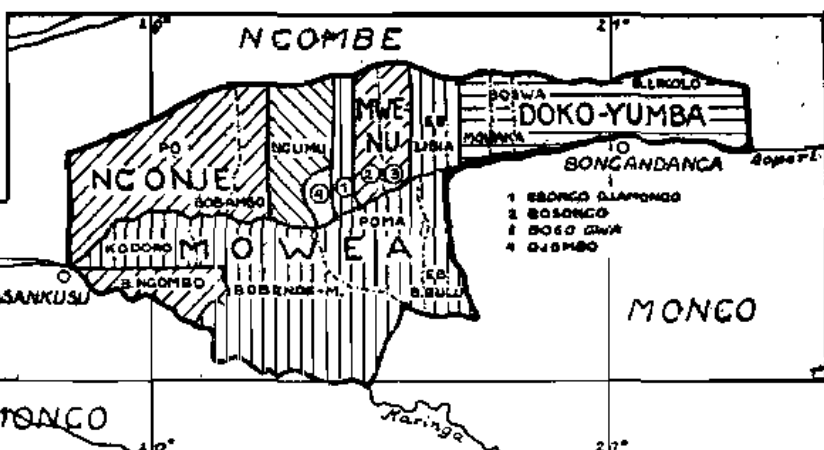
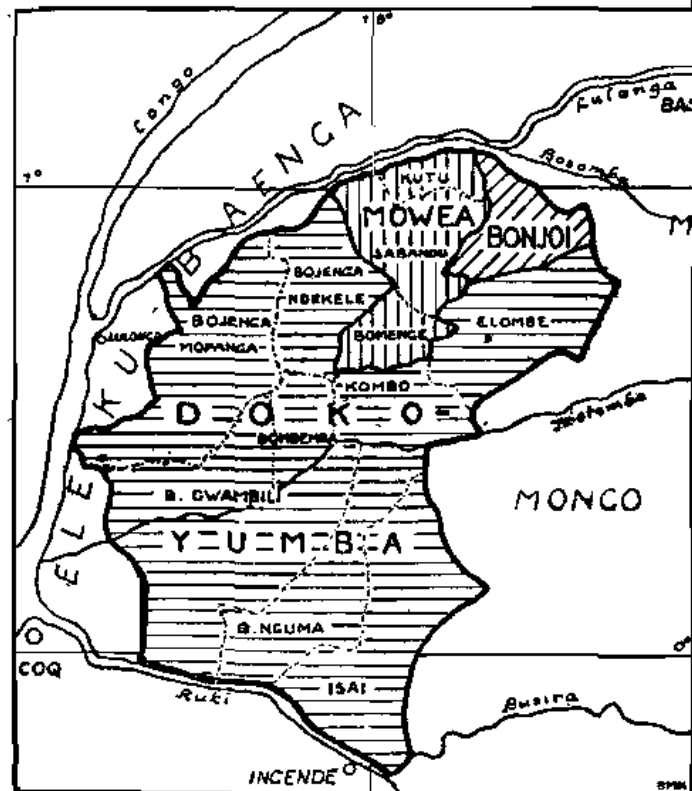
Hun tegenwoordig aantal wordt door Price³⁾ op ongeveer 150.000 berekend, met welk getal dan bedoeld zijn de Lingombe-sprekenden, met uitsluiting van de Mabinja, Budja, Bombesa en Mobango, die door Van der Kerken ook tot de groote Ngombe-groep gerekend worden. Afgezien van enkele kleinere nederzettingen in de omgeving van Bosobolo en Libenge e. d.⁴⁾, wonen de Ngombe tegenwoordig in een betrekkelijk aanéengesloten blok, dat zich — gedeeltelijk ten Noorden, gedeeltelijk ten Zuiden van de groote Kongo-bocht — uitstrekt van 18° tot 23° Oost en van 3° Noord tot aan den Evenaar. Ten Zuiden grenzen zij aan de Nkundó-Môngo, waarvan meerdere stammen in den invasie-tijd door de Ngombe verdreven werden van de tegenwoordige woonplaatsen der laatsten; ten Noorden belendt het grondgebied der Ngombe aan dat van de tegelijk met hen binnengevallen, reeds boven genoemde Mabinja, en van de voorhoede der Soedan-negers.⁵⁾

De Ngombe zijn van ouds boschmensen, al moet hun bakermat hoogstwaarschijnlijk in savanne of woestijn gezocht worden. Vol-

- (3) E. W. Price. The Tonal Structure of the Ngombe Verb: *African Studies* III blz. 28 vv.
- (4) R. Mortier. Volken en Volksverhuizingen in Ubangi: *Kongo - Overzee* III blz. 209 vv. - Vgl. B. Tanghe. Histoire générale des migrations des peuples de l'Ubangi: *Congo* 1938 II blz. 361. — Van der Kerken, l. c. blz. 148.
- 5) Op de volkenkundige kaart van de in 1943 te Antwerpen verschenen « Inleiding tot de Congolesche volkenkunde » door N. De Cleene staan de Ngombe slechts ten deele correct aangegeven.

De Ngombe-stammen van het Lulonga-stroomgebied

SCHAAL
1:2.000.000

1. **Doko-Yumba:** *Likolo: Boso Likolo; Bosua
Bwela: Mowaka - Panjea;
Bojenga & Kombo
Mbembo: Dianga & Elombe*
2. **Mowea:** *Ebongo; Poma; Bobende; Kodolo
Kutu; Sabando; Bomenge*
- (3. **Rikungu:**) *(3) Mwenu; B. Gwa; Bosongo
(4) Ngonye: Po; B. Ngombó;
(5) Bonjale-Bonjoi | Bobambo*

gens sommigen zou « boschmensen » zelfs de (geographische) beteekenis zijn van hun etymologisch nog onopgehelderden naam. Slechts uit noodzaak vestigden zij zich aan de oevers van rivieren, zoodat hun tegenwoordige woonplaats, gelegen in het diepste van het Kongo-bekken, wel heel weinig overeenstemt met hun voorvaderlijken aard; om maar niet te spreken van de op bevel van hoogerhand naar de moderne wegen verplaatste dorpen.

Het gedeelte van het Ngombe-volk, dat ons hier aangaat⁶⁾, woont in twee staatsge-

6) De volkstellingen van 1943 (voor Bongandanga en 1945 (voor Basankusu) rekenen de totale Ngombe-bevolking op 36.415 zielen, ongerekend de « hors chefferies ».

westen, Basankusu en Bongandanga. In het gewest Basankusu (Basankoso) vormen zij de secteurs van Losómbó en Bolómba, en de chefferiën van de Bojenga en de Diánga. In het gewest Bongándanga zijn er vier Ngombe-secteurs, nl. die der Dóko, die van Poma-Bulu (samentrekking van Póma en Bosó Mbulu), en de twee secteurs van de Noorden de Zuid-Lopori. In Basankusu vormen de Ngombe een enclave, ingesloten als zij daar zijn door de Eleku-Baénga en de Nkundó-Môngo. In tegenstelling hiermee sluiten de Ngombe van Bongandanga onmiddellijk aan bij hun stambroeders van het Noorden in de gewesten Boso Djanoa, Lisala, Bombo-ma en Budjala. De grens die daar zoowel het District van den Kongo-Ubangi van dat der Tshuapa, als het Apostolisch Vicariaat van

Lisala van de Apostolische Prefectuur van Basankusu scheidt, is ethnologisch dan ook artificieel, ofschoon geographisch wel verantwoord als zijnde de waterscheiding tusschen den Stroom en de Lulonga-Lopori.

Ook binnen de grenzen van de gewesten Basankusu en Bongandanga is er, volkenkundig beschouwd, op de indeeling nog wel wat aan te merken. Afgezien van het feit, dat in beide gewesten de Ngombe met de Môngo, hun doodsvijanden, samengevoegd zijn (in Basankusu bovendien nog met een Elsku-Baenga groep), zijn ook verschillende secteurs niet homogeen van bevolking. Zoo zijn er in ieder van de secteurs van de Noorden de Zuid-Lopori en in die van Lsombe en van Bolomba omschrijvingen van twee of meer onderstammen van Ngombe administratief en gerechtelijk vereenigd. Van den anderen kant moge als voorbeeld van ethnologische homogeniteit de (hyper-) chefferie der Dianga aangehaald worden, waarvan de vier onderdeelen alle ten nauwste aan elkander verwant zijn. Ook de missies, zowel Katholieke als Protestantsche, zijn er niet in geslaagd de ethnologische grenzen overal door te voeren in de verdeeling van hun gebied over de verschillende posten, al zijn daar ten minste geen Ngombe met Môngo samengevoegd⁷⁾.

Het Ngombe-volk, in het algemeen, bestaat uit twee scherp onderscheiden gedeelten of stammen, de Ngombe in engeren zin, en de Doko. De eersten zijn in deze streken vertegenwoordigd in al hun ons bekende onderstammen; de laatsten slechts door den éenen onderstam der Yumba.

Van der Kerken, steunend op de archieven

(7) Behoudens een tweetal, overigens weinig beduidende, uitzonderingen.

van de vroegere Evenaarsprovincie en op de onderzoeken van den voormaligen gewestbeheerder van Basankusu, Sand⁸⁾, legt het onderscheid tusschen Ngombe in engeren zin en Doko vooral in de veronderstelling, dat de eersten hun afstamming langs vaderlijke lijn, de tweeden langs moederlijke lijn rekenen. P. D. Wynant had dit reeds eerder aangeduid, tenminste wat de Doko-bevolking in de omgeving van Lisala betreft⁹⁾, terwijl P. H. Noordman, hierop reagerend, van oordeel is, dat de Doko van Bongandanga toch wel patrilineair konden zijn¹⁰⁾. Dat er bij deze laatsten ook « matriarchale » neigingen bestaan, wordt door niemand ontkend; maar de oorsprong hiervan lijkt ons bij verre niet duidelijk en vaststaand genoeg, om er een criterium van te maken, dat in onze streken het onderscheid tusschen de beide stammen zou moeten bepalen.

Een beteren maatstaf vindt men, o. i., in de taal. Het Lingombe komt bij ons voor in twee duidelijk gescheiden dialectgroepen, die, ofschoon wederzijds begrijpelijk, toch zulke woord- en spraakkunst-verschillen vertoonen, dat zij onmogelijk kunnen worden geïdentificeerd¹¹⁾. Van de eene groep is de taal der Mowea (of Muwea; officieel Muera) de beste vertegenwoordigster, van de andere het Lidoko met het daarbij, op zekeren afstand, aansluitende Lijenga, dat — curieus genoeg — een aantal Môngoïsmen (of zijn het al-Bantoe termen?) schijnt te bevatten. Bij deze verdeeling worden regionale en plaatselijke spraakverschillen, die hier even-

(8) Van der Kerken, l. c. blz. 146 voetnoot 2.

(9) D. Wynant. Het Doko Volk. — Congo 1925 I blz. 208.

(10) H. Noordman, l. c. blz. 114.

(11) Zie evenwel: Colle. Les clans Gombe: Congo 1924 II blz. 54.

als in Europa en elders veelvuldig voortkomen, buiten beschouwing gelaten.

DE DOKO—STAM.

Het Lidžko wordt gesproken door alle verschillende omschrijvingen, die te zamen den secteur der Džko vormen in het gewest Bongandanga (in 1943 waren dit 2.324 zielen); nl. de Bosō Likólo, de Ngwela, de Bosúa en de Mowáka-Pánjea; en niet alleen door de Bosō Likólo en de Bosúa, zooals wel eens gezegd schijnt te zijn¹²⁾. Van deze vier zijn de Ngwela in de laatste jaren uit deze streken zoo goed als verdwenen, en behoorren de Bosō Likólo en de Bosúa tot de Likólo-familie der Džko-Yúmba, waarvan de groote meerderheid in het District van den Kongo-Ubangi woont¹³⁾.

De Mowáka-Pánjea worden verschillend beschouwd; sommigen, o. a. Van der Kerken, rekenen hen bij dezelfde familie als de Bosō Likólo en de Bosúa, nl. de Likólo; en daarvoor pleit hun eenheid van taal; anderen, o. a. Noordman, beschouwen hen als behoorrende bij de Bwěla-familie derzelfde Džko-Yúmba, waarvan andere vertegenwoordigers gevonden worden in de streek tusschen de Lulonga en de Ikelemba, en die alle, met inbegrip van de Mowáka-Pánjea, zeggen af te stammen van éénen vader, Ndekele.

Deze Bwěla-familie bestaat dan verder uit drie omschrijvingen: de Bojenga-Bopánga en de Bojenga-Ndekele, woonachtig aan den lagen Lulonga bij Mampoko (Mapóko), en te zamen vormend de chefferie der Bojenga:

en de Kómbo, gevestigd in den secteur van Bolómbo aan de Ikelemba. Deze drie samen telden in 1945 4.960 zielen.

Een derde Džko-Yúmba familie, eindelijk, Mbembo of ook wel Kúbúlu genaamd, (in oude volkstellingen staan zij als Yumba-Mbembo betiteld), wordt gevormd door de Diánga (Mómbémba, Isái, Bosō Ngúma en Bosō Gwámibili), wonend in de omgeving van Boyenge en in de streek tusschen Ikelemba en Rúki¹⁴⁾; en de Bonjale-Elombé van den secteur Bolómbo, wier eerste naam «Bonjale» aangenomen is. Van der Kerken beschouwt, o. i. ten onrechte, deze Diánga, en ook de Bonjale-Elombé als Bonjale en niet-Džko (zie onder); naar alle waarschijnlijkheid steunt hij daarbij enerzijds op den naam «Bonjale» van de met de Diánga verwante Elombé, anderzijds op de gekende antipathie van de Diánga tegen den naam Džko¹⁵⁾. Tot nader bewijs meenen wij hen echter als Džko-Yúmba te moeten identificeeren; te meer daar ook hun verwantschap met de Kómbo van de Bwěla-groep vaststaat. Volgens het recensement van 1945 bestonden de Diánga en Elombé samen uit 9.219 zielen.

Deze drie families—Likólo, Bwěla en Mbembo—vormen het totaal der Džko-bevolking in onze streek (16.503 zielen). Zij hebben dit gemeen, dat zij alle tot den Džko-stam en den Yúmba-onderstam behooren, en staan dan ook op bijgaande kaart als Doko-Yumba gemerkt. De graad van hun verwantschap met de in het District van den Kongo-Uba-

12) vgl. Noordman, l. c. blz. 113

13) Volgens Noordman omvat de Likólo-familie der Džko-Yúmba deze 6 omschrijvingen: Bobende, Likende, Bosúa, Diobo, Mbangi, en Likólo zelf. Zie evenwel ook Colle, l. c. blz. 54

14) in symbiose met Boloki, wier bakermat tusschen Nieuw-Antwerpen en Lulonga aan den linker Kongo-oever moet zijn.

15) De staatsarchieven van Basankusu beschouwen de Dianga en Elombe nu eens als Bonjale, dan weer als Džko.

ngi wonende Dǒkɔ vormt evenwel voor ons een niet zonder meer op te lossen probleem, afgezien van de Likólo-groep, die slechts uit de zes bovengenoemde omschrijvingen schijnt te bestaan ¹⁶⁾.

DE NGOMBE — STAM.

Naast de Dǒkɔ-bevolking vindt men in onze streken de Ngɔmbe in engeren zin, soms ook Bákɔi genoemd, ofschoon deze naam eigenlijk uitsluitend toepasselijk is op de Mwěnu-familie van den Likungū-onderstam. Deze Ngɔmbe, die aanmerkelijk later (1870-1907) dan de Dǒkɔ aan den zuidkant van den Kongo-stroom zijn komen wonen, hebben evenals zij hun verwanten ten Noorden van den Stroom; tot hun familie behoren eveneens de in het begin van dit artikel genoemde kleinere nederzettingen te midden der Soedan-negers. De verder door Maes en Boone ¹⁷⁾ genoemde Ngɔmbe rond Yahu-ma, tusschen de Bongandó en de Bombesa, zijn hier onbekend ¹⁸⁾, terwijl de z. g. Ngɔmbe a Mbunda van de Lomela wel tot de Mǒngɔ gerekend moeten worden ¹⁹⁾. De indrukwekkende kataloog van volkeren en stammen, zooals de Mobanga, de Mobati en de Abangwinda, die Bertrand ²⁰⁾ opnoemt, mogen

evenals vele 'Ngbandi-sprekende volksstammen in den Ubangi ²¹⁾ van oorsprong Ngɔmbe zijn, in verband met onze Ngɔmbe van hier kunnen wij hen gevoeglijk buiten beschouwing laten. Ook behoeven wij de Mabinja, enz., die cultureel en taalkundig aan de Ngɔmbe verwant zijn, hier geen plaats te geven. Van een Ethnie Ngɔmbe zullen we voorloopig nog maar niet spreken.

Wat de indeeling der Ngɔmbe in engeren zin aangaat, deze is heel wat meer duister en twijfelachtig dan die der Dǒkɔ. Van der Kerken verdeelt hen in Likungu, Bonjale en Mowea; Colle in Likungu, Bakɔi en Mowea; Noordman in Mowea, Bonjale en Boso Ngɔmbe (Ngonje) ²²⁾. De meest bekende en tevens bij ons meest talrijke van deze onderstammen is die der Mowea, wier taal, soms Ligénja genoemd, wel als het klassieke Lingɔmbe wordt aangezien.

De Mowea.

De Mowea vormen in het gewest Banskusu twee omschrijvingen in den secteur van Lɔsɔmbe, nl. die der Kútu en der Sábando, en één in den secteur van Bolomba: de Bómengè-Monyánga, van welke laatste waarschijnlijk alleen de Bómenge zuivere Mowea zijn. In het gewest Bongandanga bestaat de secteur van Poma-Bulu uitsluitend uit Mowea, nl. de twee omschrijvingen van Póma en Ebǒngɔ - Bosó Mbulu, terwijl nog andere Mowea gevonden worden in de secteurs van de Noord- en de Zuid-Lopori. Ten Noorden, over de Lopori, wonen twee andere Ebǒngɔ: Ebǒngɔ Djámbongo en Ebǒngɔ Libia, welke laatste algemeen geldt als de oudste van alle Mowea. De rij wordt

16) Met mogelijke toevoeging of inschakeling van de Mowaka-Panjea.

17) J. Maes en O. Boone. *Les Peuplades du C. B.* - Brussel 1935 - blz. 238.

18) Tenzij hier de Bokala bedoeld zijn, die cultureel wél, maar linguïstiek geen Bongandó schijnen te zijn.

19) Vgl. G. Hulstaert. *Over de volksstammen der Lomela.* - Congo 1931 I blz. 13 vv. — Van der Kerken, l. c. blz. 152.

20) Bertrand, in: A. Moeller. *Les grandes lignes des Migrations des Bantous.* Brussel 1936. blz. 285 vv.

21) Zie o. a. Mortier, l. c. blz. 210

22) Van der Kerken, l. c. blz. 155. vv. — Colle, l. c. blz. 54. - Noordman, l. c. blz. 115.

gesloten door twee van de drie omschrijvingen van den secteur van de Zuid-Lopori, nl. Kádóls en de z. g. Bobende-Muera, die eigenlijk beter Bobénde-Bogwonga konden heeten. De genoemde omschrijvingen (te zamen 10.555 zielen) zijn alle onbetwist Mowea; Van der Kerken voegt er de Bosongɔ en de Bosô Gwa nog bij, die echter taalkundig zeker geen Mowea zijn, en eerder schijnen thuis te hooren in den Likungû-stam.

De Likungû.

De tweede onderstam der Ngɔmbe in engeren zin bestaat uit de Likungû; en met hen betreden wij een veel-omstreden terrein op volkenkundig gebied. Als Likungû vinden wij bij verschillende auteurs opgegeven, binnen de door ons gestelde grenzen: de Bonjale, de Diंगा, de Bogwonga, de Pɔ, de Bobambo en de geheele Mwěnu-familie. Maar even goed zou men uit de bestaande literatuur kunnen bewijzen, dat geen van genoemden tot de Likungû behoort! Zekerheid bestaat er hier dus allerminst! Om misverstand te voorkomen, mogen wij dan ook niet onvermeld laten, dat de hieronder volgende Likungû-synthese niet beoogt om met één slag het probleem op te lossen, maar slechts berust op een poging om de prima facie tegenstrijdigheden op dit terrein met elkander te verzoenen. Het zal een ieder duidelijk zijn, dat het bestaande materiaal onvoldoende is om deze of welke andere theorie te bewijzen; vooral als men weet, dat het te vinden is in de geschriften van niet meer dan drie serieuze onderzoekers, waarvan er slechts één in het Lopori-gebied (waar de strijd het hevigst woedt) woonachtig geweest is.

Als eerste Likungû-familie nemen wij dan de reeds enkele malen vermelde Mwěnu, de

origineele Bákɔi, waarvan in het gewest Bongandanga de Bosongɔ en de Bosô Gwa (in 1943 te zamen 1.228 zielen) gevonden worden. Hun verwanten wonen op aanpalend terrein in 't gewest Boso Djanoa, en worden daar blijkbaar als Likungû beschouwd²³).

Meer naar het Westen wonen de z. g. Ngónje, nl. de Pɔ ten Noorden van de Lopori en de Bosô Ngɔmbo ten Zuiden. Familie van de Pɔ woont er ten Westen van Boso Melo in 't gewest Boso Djanoa, waar zij, naar 't schijnt, ook wel als Likungû betiteld worden, en ook tegenover Lisala, waar zij opgegeven worden als Ngónje. Mogen wij daaruit besluiten, dat de Ngónje een familie van de Likungû zijn? De Bosô Ngɔmbo ten Zuiden van de Lopori zijn intiem met de Pɔ verwant, en vallen dus onder dezelfde categorie. Een derde omschrijving, de Bobambo, gelegen aan de oostzijde van de Pɔ, behoort wel zeker tot de Likungû en wordt ook wel eens gedoodverfd als Ngónje. Dit laatste is echter verre van zeker. Pɔ, Bosô Ngɔmbo en Bobambo samen telden in 1943 3.065 zielen.

Als laatsten, die in aanmerking komen om als Likungû beschouwd te worden, noemen wij de Bonjale-Bonjói in 't gewest Basankusu (in 1945 3.248 zielen). Of zij werkelijk Likungû zijn, zal nog moeten worden bewezen, al werden zij in 't recensement van 1936 als zoodanig beschreven. Zeker is slechts, dat zij de omliggende groepen (Mowea en Dɔkɔ) niet als bloedverwanten beschouwen; maar alleen tot verwantschap met de Bosô Ngɔmbo pretendeeren, wat evenwel ook heel goed aanverwantschap kan zijn.

Hiermede sluiten wij onze, zeer problema-

---

23) Zij wonen daar ten oosten van Boso Melo tot waar ze zich aansluiten aan de langs de groote baan wonende Dɔkɔ.

tische, conclusies met betrekking tot de Likungû, het aan anderen overlatend die te bevestigen of te doen vallen. Het is nog steeds goed mogelijk, misschien wel veel meer waarschijnlijk, dat de drie genoemde families van de Likungû: Mwěnu, Ngónje en Bonjale, niets met elkander uit te staan hebben, en dat slechts één van de drie recht heeft zich afstammelingen van Likungû te noemen.

* * *

Op de kaart hebben wij alle Mowea-omschrijvingen als zoodanig gemerkt; terwijl de Mwěnu, Ngónje—inclusief Bobambo—en Bonjale er wel door de zelfde arceering worden aangegeven (ook al om hen des te duidelijker te onderscheiden van de Dǒko-Yumba en de Mowea), maar zonder verzamelsnaam. Wij hebben het niet noodig geoordeeld op deze eerste Ngombé-kaart de enkele dorpen aan te teekenen, die ethnolo-

gisch verschillen van het milieu, waarin zij zich bevinden. Pro memoria mogen de namen hier vernoemd worden: Kunda (in den secteur van Bolomba), Bogbonga en Bosō Kwakō (in den secteur van Lōsombō) en Bombati (in den secteur van Boso Ngombō).

In den secteur van de Noord-Lopori liggen verder nog twee, hierboven niet vermelde omschrijvingen, Ngumu en Djōmbō. De laatsten zijn geen Ngombé, doch hebben sinds langer dan menschenheugenis als cliënten van de Mowea (Ebōngō Djāmbongo) met hen meegereisd. Op de kaart is hun omschrijving blank gelaten. De Ngumu, die wél Ngombé zijn, worden om beurten als Dǒko, als Likungu, als Mowea beschreven, zoodat wij gemeend hebben hen niet mogen classificeeren. Zij telden in 1943 554 zielen.

B.M.Heijboer, Mill Hill
Basankusu.

Résumé.

L'étude traite des tribus Ngombé du district de la Tshuapa, où elles sont groupées avec les Mōngō.

Le peuple Ngombé comprend deux sections: les Ngombé au sens strict, et les Dǒko. Le critère distinctif admis par plusieurs auteurs est le matriarcat de ces derniers. Ce critère n'est cependant pas suffisamment marqué dans cette région. Un caractère plus net est fourni par la langue: le lingombé se divise en 2 groupes de dialectes correspondant aux sections mentionnées.

Les Dǒko se divisent en plusieurs groupements, appartenant tous à la sous-tribu des Yumba, dont la plus grande partie habite le district du Congo-Ubangi, de même que toutes les autres sous-tribus Dǒko.

Les Ngombé au sens strict sont aussi appelés Bákci, nom qui revient en propre à la famille Mwenu de la sous-tribu Likungû. Les Ngombé s.s. se sont fixés au Sud du Fleuve bien plus tard que les Dǒko, entre 1870-1907. Toutes les subdivisions sont représentées dans le district. D'autres groupements se trouvent au Nord du Fleuve. Les enclaves Ngombé chez les Soudanais de l'Ubangi appartiennent aussi aux Ngombé s.s.

La classification des groupements des Ngombé s.s. est moins claire que celle des Dǒko. Le groupe Mowea est ici le plus important. Son dialecte, nommé aussi Ligénja, semble prédestiné à devenir le lingombé classique. La composition du groupe Likungû est très discutée.

Il existe encore le groupement indéterminé des Ngumu. En outre, parmi les Ngombé habitent plusieurs petits groupements différents du gros de la population; e. a. des Kunda et des Bombati.

La publication de données recueillies par d'autres chercheurs est nécessaire pour permettre une première étude globale sur les Ngombé.

CONNECTIEVE BIJZINNEN IN LOMONGO.

Over het connectief-partikel in Bantutalen verschenen onlangs interessante bijdragen van E. O. Ashton (AFRICA, XV, p.4) en van L. Bittremieux (ÆQUATORIA, IX, 1946 p. 49). De schrijvers behandelen de vormen waarin dat partikel kan voorkomen, alsook de verschillende beteekenissen die wij eraan hechten en dus de verschillende wijzen waarop het in Europeesche talen wordt weergegeven; en daarbij aansluitend de gebruikswijze in de samenstelling van den enkelvoudigen zin.

In de hoofdlijnen komen de verschillende taalfeiten die met het connectief-partikel in betrekking staan eveneens in lomongo voor. In dit artikel zouden wij echter bijzonder willen wijzen op het gebruik van het connectief partikel als element in de vorming van bijzinnen, die wij dus connectieve bijzinnen noemen. Het verband tusschen hoofdzin en connectieve bijzin wordt gelegd door het connectief partikel. Die bijzin is dus een nominale bijzin; hij is een nominale bepaling bij den hoofdzin.

In een Europeesche taal wordt een dergelijke connectieve bijzin niet steeds op dezelfde wijze weergegeven; soms door een nominalen connectiefzin (van + infinitief), soms door een adverbialen bepalingzin. De voorbeelden die volgen zullen dit duidelijker maken en tevens aantoonen dat in lomongo die connectieve bijzin steeds dezelfde vorm en beteekenis heeft. Vorm en tijd van het werkwoord van den connectieven bijzin hangen af van het gedacht dat moet worden uitgedrukt.

VOORBEELDEN.

1. Tsóka eefé éâ wǎné wǎné totálá yǒmba = wij-gevoelen pijn van dag dag wij-hebben-niet-gegeten iets = wij lijden omdat wij den heelen dag niets gegeten hebben = wij lijden van den heelen dag niets te hebben gegeten.

Ea is connectief partikel terugslaande op eefé. Er is een schakeering in beteekenis tusschen deze constructie en de adverbiale (eigenlijk: relatieve) constructie: tsóka eefé la ntsin'éki isó otálá yǒmba. Letterlijk: wij-gevoelen pijn om reden dat wij niets gegeten hebben. Eki is relatief hulpwoord van het verleden en bepaalt ntsina; strikt woordelijk zou men dus vertalen: om reden die wij niets gegeten hebben.

2. Aolosókoja losango jwǎ te nyangó áowá = hij-heeft-hem-gezonden het-bericht van dat moeder is-gestorven = hij heeft hem bericht gezonden dat zijn moeder overleden is.

Connectief jwa slaat terug op losango; te = voegwoord = dat. Dit voegwoord mag echter ook achterwege blijven.

3. Oné ndé njofó éâ te mpólangé lénkíná bokisǎnsé ndá Bokála = Dit (is) namelijk een-herinnering van dat ik-wil-niet meer het-verblijf te Bokala = dit is om u eraan te herinneren dat ik niet langer in Bokala wil blijven wonen.

Ea: connectief terugslaande op njofó

4. Ntsiyá la bokakano wǎ te nkína ófa la efosá = Ik-ben-niet-gekomen uit (wegens) twijfel van dat misschien gij-zijt-niet met gelegenheid = ik ben niet gekomen omdat ik twijfelde of ge misschien geen gelegenheid had (om me te ontvangen).

Wa: connectief, terugslaande op bokakano.

5. Isó mǒngó totósókoja bonkandá l'olotsi wǎ áfótánga te tǒlǒfétola ékí'só olongyé batánda bǎnko = wij zelf hebben-hem-niet-gezonden het-papier uit vrees van dat-hij-niet-denke dat wij-hem-afkeuren daar wij verbeterd hebben zinnen die = wij zelf hebben hem het papier niet gezonden opdat hij niet zou denken dat wij hem afkeuren omdat we enkele zinnen verbeterd hebben.

Wa = connectief partikel terugslaand op bolotsi. Bolotsi beteekent eigenlijk « vlucht ». De zegswijze: la bolotsi wǎ ... wordt veel gebruikt om ons: uit vrees voor, uit vrees dat ... weer te geven; en wordt dus dikwijls vertaald door: opdat .. niet. Aldus komt de zegswijze overeen met het voegwoord nyango + subjonctief negatief.

6. La ntsina éã boyambi wǎ te jěmi iflǒlé-mwa = om reden van de-bijgeloovige-vrees van dat de-zwangerschap niet-verdwijne = wegens de bijgeloovige vrees dat de zwangerschap zou kunnen verdwijnen.

Men merke op dat in den connectieven bijzin met « l'olotsi wǎ » de negatieve subjonctief gebruikt wordt, evenals in voorgaanden zin.

7. Botsina bókisó wélame ô wǎ nsisímyá baóí (of: ... wǎ tósisimye baóí) = vlijtigheid onze weze passend wel zeker van het-nadenken-over de-dingen (of: ... van dat-wij-nadenken-over de-dingen) = onze vlijtigheid weze gericht op het nadenken.

8. áfa jói. já te ókele = het-is-niet iets van dat gij-doet (gij-zoudt-doen) = het is niet iets dat ge moet doen.

ókele = subjonctief.

9. Bǒkǒlǒ wǎ betǒ mpángá bekwéká = de-dag van de-rupsen pas afvallen = de dag waarop de rupsen pas afvallen (of: afgevallen zijn).

Betǒ mpángá bekwéká = de rupsen zijn pas

afgevallen.

10. níki ndá mpesé éã (te) nyama énkumbé = ik-was in het-gevaar van (dat) een-dier mij-pakke = ik heb gevaar geloopt van door een dier gepakt te worden.

11. Mpesé ékí éã te mbwe = het-gevaar was van dat ik-sterve = ik heb gevaar geloopt van te sterven.

Beide laatste zinnen kunnen ook zonder connectief gezegd worden, zonder van grond-beteekenis te veranderen. Bv. níki ndá mpesé te nyama enkumbe; mpesé eki te mbwe. Doch in dezen laatsten zin, verandert men dan liever de constructie: níki ndá mpesé te mbwe = ik-was in gevaar dat ik-sterve. Zoo zegt men nog: ákí ndá mpesé te bǒpasólé: hij-was in het-gevaar dat ze-hem-opereeren.

GEVOLGSZINNEN.

De constructie met connectieven bijzin dient nog om onze gevolgszinnen weer te geven. Voorbeelden:

1. bǒmoto ásasímwákí esasimolí éã te áwe = de vrouw schrok een-schrik van dat zij-sterve = de vrouw schrok zóó dat zij ervan zou sterven = de vrouw schrok zich bijna dood.

Het werkwoord van den connectief zin staat in den subjonctief; gebruikt men hier bv. het perfectum, dan bedoelt men dat de vrouw ook werkelijk gestorven is van den schrik.

2. botsó bóki wílima wǎ (te) áongane nkǒle = de-nacht was duisternis van (dat) hij-bezeerde-zich erge bezeering = de nacht was zóó duister dat hij zich erg bezeerde.

Het voegwoord te kan weggelaten worden, zooals we in meerdere andere zinnen zien (cfr. boven en onder). Doch het gebruik van te bevordert de duidelijkheid.

3. botsó bóki píí éã (te) ntsûta sěna mbóka = de nacht was donker van (dat) ik zag-

niet-meer den-weg = de nacht was zóó donker dat ik den weg niet meer zag.

Met een anderen vorm, bv. praesens negatief: botsó hole píí éā mpūt'óséna mbóka = de nacht is zoo donker dat ik den weg niet meer zie.

4. Bánkúndakí la lolilí jwá (te) ntsiáta ěmáelo = ze sloegen-me een-aframmeling van dat ik had-niet de-mogelijkheid-van-opstaan = ze gaven me zoo'n rammeling dat ik niet meer kon opstaan.

5. Nkana íkó ile íbénjó la íkísó yá te tóya.úngyáké ndá nkakí éā bonéne éā wányá, kelá tókite ndá nkótó éā íkó = begrip-pen die zijn verwijdering met onze van dat wij-ons inspannen moeten in krachtinspanning van grootheid van verstand, opdat wij-geraken (zouden) in het-verstaan van ze = die begrippen zijn zóó ver van de onze verwijderd, dat we ons een groote verstandelijke krachtsinspanning moeten geven om ze te verstaan.

Niet alle gevolgszinnen moeten aldus door een connectieven zin worden weergegeven in lomongo. Soms gebruikt men enkel den subjonctief, al of niet voorafgegaan door het voegwoord te = dat. Dit komt voor als het werkwoord van den hoofdzin beteekent: kunnen, mogelijk zijn. Dergelijke zinnen kunnen niet woordelijk vertaald worden in Nederl. Voorbeelden:

ibámbole íkó itáongakí (te) nísile lénkiná = aanvaring die kon-niet (dat) ik-in-evenwicht-blijve nog = die aanvaring was zóó erg dat ik mijn evenwicht niet meer kon behouden.

Wílima botáongakí (te) nísne mbóka = de duisternis kon-niet (dat) ik-zie den-weg = het was zoo duister dat ik den weg niet kon zien.

Bij het bovenstaande weze nog opgemerkt dat alle voorbeelden nauwkeurig opgenomen zijn uit den mond van inlanders of uit hunne geschriften.

G. Hulstaert, M. S. C.

IN MEMORIAM.

AEQUATORIA vient de perdre dans le R.P. L. BITREMIEUX un des plus fidèles amis et collaborateurs. Le défunt ne se lassa jamais de nous encourager et de nous soutenir.

Le P. Bittremieux était un grand connaisseur de tout ce qui touche aux indigènes: leurs langues, leurs coutumes, leur art, etc. De nombreuses revues belges et étrangères ont apprécié sa collaboration dès avant la première guerre mondiale. En outre il a publié des livres érudits et écrits d'une plume alerte: *Mayombisch Idioticon* (en 3 volumes); *De geheime Sekte der Bakhimba*; *La secte secrète des Bakhimba*; *Symbolisme in de Negerkunst*; *Woordkunst der Bayombe*.

Le public européen connaît beaucoup moins ses efforts pour l'unification du Kikongo et son oeuvre au service direct des indigènes, surtout en leur procurant de la lecture dans leur langue maternelle. C'est là, à notre avis, son plus grand titre de gloire; il s'est par là acquis un droit à l'éternelle reconnaissance des Bayombe et de tous les Bakongo.

Qu'il repose en paix!